

Osmanlı Mezar Taşlarında Hâfız-ı Kütübler: Kütüphanecilik Tarihine Dair Bir İnceleme

Librarians (Hâfız-ı Kütüb) in Ottoman Gravestones: A Review on the History of Librarianship

Burak DELİBAŞ *

ÖZET

Mezar taşları, tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin mirasını, kültürel ve sosyal izlerini yansıtan önemli bilgi kaynakları olarak kabul edilmektedir. Osmanlı mezar taşları ve mezarlıkları, manevi yönleri bir yana, farklı disiplinler açısından incelenmeye, kayda alınmaya ve araştırılmaya değer kadar önemlidir. Osmanlı mezar taşları kültür envanterlerinin bir parçası, sanat tarihinin inceleme alanı ve aynı zamanda bölgesel hakimiyetin önemli kanıtlarıdır. Ancak, bu eşsiz eserler vandallık, zamana bağlı yıpranma ve insan ihmalinin etkisiyle hızla zarar görmektedir. Osmanlı mezar taşlarının korunması, kayıt altına alınması ve gelecek nesillere aktarılması büyük bir önem taşımaktadır. Bu çalışmada, bölge/yer sınırlaması yapılmadan ve literatürden yola çıkarak Osmanlı mezar taşlarında hâfız-ı kütüblerin izleri sürülmüş ve otuz dört hâfız-ı kütübün mezar taşı tespit edilmiştir. Bu durum mezar taşlarından hâfız-ı kütüblere ve Osmanlı dönemi kütüphanelerine ilişkin bilgilerin de öğrenilebileceğini ve mezar taşlarının kütüphane tarihi için yeni bir yardımcı kaynak olarak kullanılabilirliğini kanıtlamaktadır. Mezar taşlarına kütüphanecilik tarihi açısından bakıldığında, hâfız-ı kütüblerin tespiti, tescillenmesi, görev yerlerinin ve kurumlarının belirlenmesi, tarihsel dönem içerisinde kütüphaneci kavramının incelenmesi, vakfiye şartları ile kıyaslanması ve toplumsal statüdeki yerinin incelenmesi açısından önemli bilgileri bizlerle paylaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kütüphaneci (hâfız-ı kütüb), Mezar Taşı, Osmanlı Kütüphanecileri*

ABSTRACT

Gravestones are considered important sources of information reflecting the heritage, cultural and social traces of various civilizations throughout history. Apart from their spiritual aspects, Ottoman gravestones and cemeteries are essential enough to be studied, recorded, and researched in different disciplines. Ottoman gravestones are a part of cultural inventories, a field of study in art history, and essential evidence of territorial dominance. However, these unique artefacts rapidly deteriorate due to vandalism, time-related wear and tear, and human neglect. It is important that Ottoman gravestones are preserved, recorded, and passed on to future generations. In this study, without limiting the region/location and based on the literature, the traces of librarians on Ottoman gravestones were traced and the tombstones of thirty-four librarians were identified. This proves that information about the librarians and the libraries of the Ottoman period can be learned from gravestones and that gravestones can be used as a new auxiliary source for library history. From the perspective of the history of librarianship, the tombstones share essential information in terms of identifying, registering, and determining the place of duty and institutions of librarians, examining the concept of librarian in the historical period, comparing it with the conditions of the endowment deeds and examining its place in social status.

Keywords: *Librarian (hâfız-ı kütüb), Gravestone, Ottoman Librarians*

*Daire Başkanı, İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, burak.delibas@istun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1338-4042>

GİRİŞ

Mezar taşları birçok kıymetli kültürel mirası barındırmaktadır. Osmanlı mezar taşları ve mezarlıkları da birer kültürel arşiv olmanın yanı sıra, mimari sanat eserleri olarak ve bölgesel hakimiyetin kanıtı olması açısından da değerlidir. Ne yazık ki mezar taşı kitabeleri tahribata (vandallığa) uğramakta ve bu durumun büyük oranda önüne geçilememektedir. Osmanlı Devleti'nde gömüler mezarlıklara, türbelere ve hazirelere yapılmıştır. Günümüzde genel mezarlıklar, gömüye açık olması sebebiyle Osmanlı dönemine ait mezar taşlarının en hızlı tahribata uğradığı yerler arasında görülmektedir. Zamanın ve doğanın getirdiği yıpranmaya karşı önlemlerin artırılması gerekirken, en büyük hasar, insanlar tarafından verilmektedir. Mezar taşlarının imar faaliyetleri adı altında kaldırılması, bilinçli tahribat, ticari öge olarak kaçırılması, yanlış restore edilmesi, okunmasını engelleyecek şekilde yerleştirilmesi/gömülmesi, bakımsızlık, taşınması ve taşınması durumunda gerekli bilgilendirmelerin yapılmaması en büyük yanlışlar arasındadır. Mezar taşlarının taşınması ve bölgenin/yerin isminin değiştirilmesi tüm araştırmacıların işini zorlaştırdığı gibi taşların bulunmasını da zorlaştırmaktadır. Mezar taşlarının korunması için bilinçli bakımların yapılması, kültürel miras envanter hazırlıklarının yapılması ve bir veri tabanı aracılığı ile metinlerin ve görsellerinin araştırmacılara sunulması önemli bir gerekliliktir. Konunun önemi açısından incelenen çalışmalarda bazı örnekleri paylaşmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu örnekler; kaybolan mezar taşları (Karakaş, 1996, s. 147; Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 451; Mermutlu ve Öcalan, 2012, s. 201; Öcalan ve Mermutlu, 2016a, s. 15), imar faaliyetleri adı altında yok edilen mezarlıklar (Karakaş, 1996, s. 8; Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 8; Koyunlu, 1975, s. 27), mezar taşının yanlış yerleştirildiği veya onarıldığı örnekler (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 297; Kutlu, 2005, ss. 50-51; Bayrakal, 2011, s. 54; Yurdakul, Arıkan ve Demiryürek, 2019, s. 41) ve insan tahribatı örnekleri (Gülersoy, 1975, s. 4; Amicis ve Akyavaş, 1993, s. 58; Bizbirlik ve Okumuş, 2017, s. 142; Öcalan ve Mermutlu, 2016a, s. 230; Mermutlu ve Öcalan, 2012, s. 177, 185, 197, 278) olarak sıralanabilir.

Mezar taşlarının çok hızlı şekilde tahrip olmasından yola çıkarak, bu çalışmanın amacı, hâfız-ı kütüblerin mezar taşlarını derlemek, yeni bilgiler edinmek ve kayıt altına alarak kütüphane tarihine ilişkin farklı yaklaşımlar getirmektir. Tespit edilen mezar taşlarının analizlerinin yapılabilmesi için yalnızca Osmanlı Türkçesi veya Arapça dilinde olan hâfız-ı kütüb mezar taşları çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra Türkçe olarak yazılmış mezar taşları hem dil hem de şekil itibarıyla değerlendirme kriterlerine uymayacağı için çalışma kapsamında dahil edilmemiştir. Literatürdeki mezar taşı çalışmalarında hâfız-ı kütüb üzerine yapılmış araştırmalara rastlanmamıştır. Sanat tarihi, tarih, ilahiyat, mimarlık gibi farklı alanlarda yapılmış mezar taşlarıyla ilgili çalışmalar incelenmiş, bu çalışmalarda yer alan hâfız-ı kütüb mezar taşları tespit edilerek bu araştırmaya dahil edilmiştir. Ayrıca, araştırmalarda belirtilen ancak fotoğrafı var olmayan hâfız-ı kütüb mezar taşları için Şeyh Murad-ı Buhârî Tekkesi, Üsküdar Çiçekçi Cami (Küçük Selimiye Cami), Şeyh Hasib Efendi Rifâi

Dergâhı'nda (Saçlı Abdülkadir Efendi Cami) ve Eyüpsultan Bahâriye'de saha araştırması gerçekleştirilmiştir.

Hâfız-ı kütüb mezar taşı araştırmalarına devam ederken, yeni yayımlanan çalışmalar bazı konularda bu çalışmaya yol gösterici olmuştur. Bu çalışmada, araştırma kolaylığı sağlanması amacıyla tespit edilen çalışmalardaki mezar taşı transkripsiyonlarına (çeviri yazı) doğrudan yer verilmiştir. Transkripsiyonların eksik kalması veya bulunmaması durumunda tamamlama veya düzenleme yapılmıştır. Mezar taşları her dönemde çeşitli tahribata uğramış ve uğramaya devam etmektedir. Bu sebeple, hâfız-ı kütüb mezar taşlarının tahrip edilmeden veya kaybolmadan önce kayıt altına alınması hedeflenmiştir. Çalışmada mezar taşı sıralaması ile fotoğraf sıralaması, bazı mezar taşlarında birden fazla fotoğraf olması veya mezar taşı fotoğrafının bulunmaması nedeniyle farklılık göstermektedir.

OSMANLI MEZAR TAŞLARI

Osmanlı'ya ait ilk mezar taşı örnekleri Bursa, Edirne ve İstanbul gibi başkentlik yapmış şehirlerde görülmektedir. Bu örnekler daha çok mihrabı andıran, tepe kısmına rumî motifler işlenmiş ve kûfi yazı ile yazılmıştır (Karaçağ, 1994; Mermutlu ve Öcalan, 2011; Mermutlu ve Öcalan, 2012; Öcalan ve Mermutlu, 2016ab; Berk, 2006a; Kazancıgil ve diğerleri, 2012). İmparatorluk sınırlarının büyümesi ve iskân politikasıyla beraber, hakimiyet altındaki tüm coğrafyada Osmanlı Devleti'ne ait mezar taşı örneklerinin görülmesi mümkündür.

Mezar taşları; edebi metinler, hat örnekleri, yazı şekilleri, taş işçiliği ve semboller/motifler açısından çok zengin sanat ve kültür varlıklarıdır. Mezar taşlarından dönemin siyasi, dini, toplumsal ve kültürel anlayışını, mevtânın adını ve hüviyetini¹, aile bilgileri, mesleğini, lakabını, cinsiyetini, ölüm sebebini², sosyal statüsünü, ekonomik durumunu, bağlı bulunduğu askeri birliği, esnaf odası, mezhebi/meşrebi veya tarikatı, yer/bölge isimlerini, yazı, rakam ve dilin uğradığı değişiklikleri³ anlamak ve tespit etmek mümkündür.

¹ Hikmet Turhan Dağlıoğlu tarafından dikkat çekilen tercüme-i hâle örnek olan Karacaahmet Mezarlığı'ndaki Abdullah Ramiz Paşa'ya ait mezar taşı ayrı bir öneme sahiptir (Dağlıoğlu 1962, s. 126). Abdullah Ramiz Paşa'ya ait mezar taşı günümüzde Üsküdar Çiçekçi Camii Hazinesi'nde yer almaktadır (Haskan, 2001, s. 153). Ayrıntılı olmasa da benzer bir taş örneğini Ali Yardım'ın çalışmasında da görmek mümkündür (Yardım, 2002, ss. 200-201). Mezar taşlarında ölüm tarihi (tarih-i vefatı, tarih-i irtihali, sene-i vefatı) hariç, nadir olarak mevtânın doğum tarihi (tevellüdü, veladeti, sene-i mevlûdu) ve hicret tarihi görmek mümkündür. Ek olarak Hikmet Turhan Dağlıoğlu çalışması haricinde sadece bir örneğine rastladığım mevtânın kaç yıl yaşadığını belirten "müddet-i ömrü" ifadesini görmek de mümkündür (Öcalan ve Mermutlu, 2016b, s. 167).

² Mezar taşlarında tâûn, çiçek, verem gibi salgın hastalıkların yer aldığı görülmektedir (Dağlıoğlu, 1935, s. 1839). Bu hastalıklara ek olarak kanser, ciğer hastalığı ve derd-i hunnâk (kuşpalazı-boğaz hastalığı) gibi örneklerle de karşılaşmak mümkündür (Karaçağ, 1996, s. 79, 137; Yardım, 2002, s. 379). Ölüm sebeplerinin ve hastalıkların ayrıntılı örnekleri için Hans-Peter çalışmasında ayrıntılı açıklamalara yer vermiştir (Laqueur, 1997, ss. 98-100).

³ Dört (٤) rakamının değişim sürecine örnektir (Dağlıoğlu, 1935, s. 1843).

Mezar taşlarında sülüs, celî sülüs, tâlik, celî tâlik, nesih, imadî, şecerî, yesarî ve kûfi gibi yazı çeşitleri kullanılmıştır⁴ (Dağlıoğlu, 1962, s. 124; Derman, 1975, s. 36). Mezar taşı yazıları çok büyük oranda kabartma tekniği ile taşa işlenmiş ve “pah (oyulma)” işlemleri yapılarak derinlik kazandırılmıştır. Ancak oyma taş örnekleri nadir olmakla birlikte mevcuttur (Yardım, 2002, s. 291; Tepekaya, Bizbirlik ve Okumuş, 2016, s. 294, 412; Öcalan ve Mermutlu, 2016a, s. 218). Yazılar genellikle tek satır olarak yazılmakta olup çoğunlukla cetvel çizgileriyle ayrılarak mermer, küfeki veya traverten taşına işlenmiştir (Derman, 1975, ss. 36-38). Örneğine çok fazla rastlanmasa da çift satır yazılı mezar taşları da bulunmaktadır (Tepekaya ve diğerleri, 2016, s. 404, 471, 556). Mezar taşı bir kişiye ait olmakla birlikte nadir durumlarda birden fazla kişiye ait bilgileri de içerebilmektedir (Öcalan ve Mermutlu, 2016a, s. 33, 47, 49, 123). Bu durumdan farklı olarak aynı kişiye ait birden fazla mezar taşının hazırlandığı örnek de mevcuttur (İşli, 2011, ss. 268-283).

Mezarların Şekilleri ve Mezar Taşının Yapısı

Mezarlar; açık mezar, pehleli mezar ve lahit mezar olarak ayrılmaktadır. Açık mezarlar, baş ve ayak taşı toprağa tutturulmuş yapıdadır. Pehleli mezarlar, toprağın üstünde tek parça taş/mermer bulunarak, baş ve ayak taşının bu parçaya sabitlenmesiyle oluşmaktadır. Lahit mezarlar ise üstü açık veya kapalı olarak görülmektedir. Üstü açık olanlara “tekne lahit” kapalı olanlara ise “sanduka” denilmektedir (Çavuş, 2019, ss. 22-25). Mezar taşları, mezarın baş ve ayak kısımlarında yer alarak “şahide” adını alırlar. Baş kısmında yer alan taşlara “baş taşı” ayak kısmında yer alanlara “ayak taşı” adı verilmektedir (Sevim, 2007, s. 45).

Mezar taşı kitabelerinin ana unsurları; Başlık, Serlevha, Kimlik Tanımı, İsim, Fatih ve Tarih öğeleri olarak söylenebilir. Hans-Peter Laqueur “*Yakarış, Dua, Kimlik, Dua İsteme, Tarih*”, Süleyman Berk “*Başlık ve Sembol, Serlevha, Kimlik, Duâ, Tarih*”, Fatih Çavuş “*Başlık, Serlevha, Kimlik, Dua, Fâtih, Tarih*”, Nidayi Sevim “*Başlık, Serlevha, Kimlik Tanımı, İsim, Dua Cümlesi, Tarih*”, Halit Çal ayrıntılandırarak “*Başlangıç İfadesi, Durum Bildirme, Sebep Bildirme, Tanrıdan İstek, Meslek, Aile-Baba Adı, Tanrıdan İstek (Dua), Ölenin Adı, İnsanlardan İstek, Tarih*” şeklinde sıralamaktadır (Laqueur, 1997, ss. 80-81; Berk, 2016a, s. 29; Çavuş, 2019, s. 33; Sevim, 2007, s. 59; Çal, 2000, s. 214). Mezar taşlarının tamamında bütün bölümler her zaman yer almamaktadır. Zamana ve bölgeye bağlı olarak ana unsurlar iç içe geçmiş, sırası değiştirilmiş veya yazılmamıştır. Hans-Peter bu konuya ilişkin özellikle tarih kısmına dikkat çekmektedir. Batı Anadolu ve özellikle Ege sahil bölgelerinde tarihin en üst kısımda yer aldığı örneklere işaret etmiştir. Aynı zamanda tarih verilmiş biçimlerini analiz ederek, gün/ay belirtilmesi ve tarih verilmiş biçimlerinde takvimleri incelemiştir (Laqueur, 1997, ss. 94-95). İncelenen çalışmalarda ise tarih bilgisinin taşın en üst kısmında ya da serlevhadan sonra yer aldığı

⁴ Uğur Derman mezar taşı kitabelerinin çoğunlukla celî sülüs ve celî ta’lik şekilleriyle yazıldığını ifade etmektedir. Celî yazının ancak XVIII. asrı sonlarına doğru en mükemmel seviyeye ulaştığını ve bu gelişmenin celî sülüs’de Mustafa Râkım, celî ta’lik’de Yesârî Es’ad efendilerle başladığını söylemektedir.

bazı örnekler Manisa, Alanya ve Bursa’da tespit edilmiştir (Tepekaya ve diğerleri, 2016, s. 101, 214, 248, 389; Bizbirlik ve Okumuş, 2017, s. 17, 28, 47, 51, 55; Yardım, 2002, s. 210, 254, 298; Öcalan ve Mermutlu, 2016a, s. 187). Osmanlı mezar taşlarında tarihler genellikle hicrî takvime göre yazılmıştır. Hicrî takvime ek olarak rumî ve miladî tarih örnekleri de mevcuttur. Taşlarda sadece hicrî, sadece rumî ve Cumhuriyetin ilanından sonraki Osmanlı Türkçesi ile yazılmış mezar taşlarında sadece miladî örnekleri görmek de mümkündür. Birden fazla tarih verildiği örneklerde hicrî ve rumî bir arada görüldüğü gibi Cumhuriyetin ilanından sonraki Osmanlı Türkçesi ile yazılmış mezar taşlarında hicrî ve miladî örnekleri de bir arada görmek mümkündür. Bunlara ek olarak bazı mezar taşlarında hattât ismi/imzası veya taş ustasının ismi de yer almaktadır⁵. Uğur Derman, kitabelere imza koyma adetinin XVIII. asır sonlarında Yesârî Es’ad Efendi ile başladığını ve bu imzalı mezar taşının Üsküdar Yeni Valide Camii hazîresinde olduğunu belirtmektedir (Derman, 1975, s. 41).

Mezar taşlarına ait başlıklar incelendiğinde; erkek mezar taşlarında kavuk, fes ve tarikat taçları kullanılmaktadır. Bu başlıklar sayesinde mevtânın görevini, mesleğini veya bağlı bulunduğu tarikatı öğrenmek mümkündür. Hans-Peter Laqueur, Emine Güzel ve Mustafa Genç, çalışmalarında erkek mezar taşlarındaki başlıkları/serpuşları literatürdeki çalışmalar kapsamında inceleyerek sarık biçimli başlıkları kategorize etmiş, kavukları ve fesleri ayrıntılı örnekleriyle açıklamıştır (Laqueur, 1997, ss. 138-160; Güzel, 2019, ss. 43-240; Genç, 2022, ss. 157-167). Yeniçeri mezar taşlarına ve başlıklarına ilişkin daha ayrıntılı açıklamaları H. Necdet İşli ve Mehmet Kökrek’in çalışmalarından öğrenmemiz mümkündür (İşli ve Kökrek, 2017, ss. 67-154; Kökrek, 2019). Genel başlık türlerini;

- **Kavuklar:** Kallavî, mücevveze, kâtibi, örfî, nezkep ve yeniçeri (börk, dardağan, serdengeçti, kuka ve kalafat)
- **Fesler:** Mahmudî (*II. Mahmud*), Azizî (*Sultan Abdülaziz*), Hamidî (*Sultan II. Abdülhamid*)
- **Tarikat Taçları:** Mevlevî, Kâdirî, Nakşî, Bektaşî, Melâmi, Sünbülüye, Halvetî, Mısırî, Sa’dî, Celvetî, Rufaî, Uşşakî, Halidî, Bayramî ve Şazelî gibi tarikatlara özgü sikkeler şeklinde ayırmak mümkündür.

Kadın mezar taşlarında kavuk ya da sarık yerine çoğunlukla hotoz (sade, kademeli, bitkisel) denilen başlık kullanılmaktadır (Sevim, 2007, s. 50). Kadın başlıkları çiçek, meyve, kolye veya bitki gibi çeşitli motiflerle erkek mezar taşlarına nazaran daha zarif stilize edilmiş ve süslenmiştir. Bazı örneklerde boyun kısmı bulunmakta ve gerdanlık/kolye gibi süslemeler de yer almaktadır (Laqueur, 1997, s. 159; Yücedağ, 2017, s. 47).

⁵ Osmanlı dönemi Bursa mezar taşlarından örnekler; “Ketebehü Şeyh Sırrî, Nemmekahü el-fakir Zeki Dedi, Ketebehü Nazım, Harrerehu Zeki Dede, Harrerehü Mehmed Raşid ve Ketebehü’l-fakir es-Seyyid Ali Sırrî” (Mermutlu ve Öcalan, 2012, s. 226, 249, 255, 290, 371, 411), İstanbul mezar taşlarından örnekler ve hattât imzalarına ait görseller için bakınız. (Dere, 2011, s. 113; Özcan, 2007, ss. 76-77).

HÂFIZ-I KÜTÜB VE HÂFIZ-I KÜTÜB MEZAR TAŞLARI

Hâfız-ı kütüb, Osmanlı vakıf kütüphanelerinde kitapları korumak/muhafaza etmekle görevlendirilen kişilerdir. Vakıf kütüphanelerinin vakfiyelerinde veya muhasebe defteri/raporlarında yaygın olmamakla birlikte “emîn-i kütüb, hâzin, hâzin-i kütüb, kâtib-i kütüb, kitabdâr, kütüphaneci, kitapçı ve hâfız-ı kütüb-i hâssa” olarak da adlandırıldığı bilinmektedir (Erünsal, 1997, s. 94; Erünsal, 2020, ss. 420-421). Kitapları koruma/muhafaza etmenin dışında vâkıflar tarafından nadir olarak yapılması istenen diğer görevlerini; talep edenlere ödünç verme, ödünç verilenleri deftere kaydetme, ödünç verilmediği durumlarda dışarıya çıkartılmasını engelleme, tozlarının alınması, sayımlarının yapılması, düzenlenmesi/dizilmesi, eskiyen/yıpranan kitapların mütevelliyeye bildirilmesi, rehin makbuzlarının saklanması, kütüphane kapısının vâkıf mührüyle mühürlenmesi, namaz kıldırması, müezzinlik yapması, kandil yakması, okuyucuya karşı güzel davranması, kütüphanede ders okutması ve okuyucuların takip edilmesi şeklinde saymak mümkündür (Erünsal, 2020, ss. 420-421).

Hâfız-ı kütüb olarak görevlendirilecek kişilerde dönemlere bağlı olarak farklı vasıflar aranmıştır. Çoğunlukla mü'min, emîn, müstakîm, güvenilir, ilim ve işinin ehli olması, âlim olması ve kabiliyetli kimselerin olması istenmiştir. Nadir örneklerde ise; II. Selim, aradığı vasıflara yazı sanatında mahir

kâtip ve san'at-ı nakışta usta nakkaş olmasını, Yusuf Ağa ise geçmişi hakkında bilgi sâhibi olmasını şart koşturmuştur (Erünsal, 2020, ss. 432-444). Bu kişiler yaygın usule göre vâkıf tarafından vakfiyesinde nitelikleri belirtilerek mütevellinin seçimine bırakılmıştır. Fakat bazı durumlarda vâkıf, hâfız-ı kütübü kendi seçmekte veya neslinden geleceklerin ya da belirli bir görevi -mütevelli, müderris, dersiâm, imam, müezzin, şeyh, kâtip gibi- yapanların bu göreve(de) getirileceğini/getirilebileceğini vakfiyesinde belirtmektedir. Erünsal, hâfız-ı kütüblere ilişkin aranan vasıfları, seçim ve tayin şartlarını, görevlerini ve azil sebeplerini, ücretlerini, sayılarını ve görev devirleri gibi farklı örnekleri birincil kaynaklar çerçevesinde incelemiş ve literatüre bu bilgileri ayrıntılarıyla kazandırmıştır (Erünsal, 2020, s. 420-459). Ekrem Tak, hâfız-ı kütüblük mesleğinin gelişimini, Mine Bilgili, hâfız-ı kütüblerin maaşlarını, parasal değerleri ve alım güçlerini, Ayşe Buluş ve Burak Delibaş ise İstanbul Şer'iyye Sicilleri vakfiyelerine dayanarak hâfız-ı kütüblerin sayılarını, ek/asil görevlerini, maaşlarını/maaş tahsis şekillerini ve tayinlerini kıyaslamalı olarak incelemiştir (Tak, 2020; Bilgili, 2016; Buluş, 2019, ss. 47-54; Delibaş, 2019, ss. 34-39).

Hâfız-ı Kütüb Mezar Taşları

1. Abdülmecid Han Kütüphanesinin Hâfız-ı Kütübü Evveli Şumnulu Süleyman Efendi

Kimlik	Süleyman Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	19 Safer 1261/27 Şubat 1845	
Görev Yeri	Abdülmecid Han Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	8	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Fatih, Zeynep Sultan Cami Haziresi	

Mezar Taşı Metni

Yâ Hayyu Yâ Kayyâm
Cennet-mekân Firdevs-âşiyân Gazi Sultân
Abdülmecid Han Hazretleri'nin Kütübhâne-i
Celîlesi Hâfız-ı kütüb-i evveli
Merhûm el-muhtâc ilâ rahmeti rabbihî'l-Ğafur
Şumnulu Süleyman Efendi'nin rûh-ı
Şerifi için el-Fatiha
Sene 1261 fî 19 S (22 Şubat 1845)
(Güvelioğlu, 2008, s. 103)

Fotoğraf 1:
(Güvelioğlu, 2008, s. 103)

Sultan Abdülmecid'in, Darülfünun içerisinde II. Mahmud'un kurmayı planladığı (Mecidiyye) kütüphaneyi kurduğu bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 334-335). Ancak Darülfünun'da ilk derslerin 1862'de başlanması ve 1865'te binanın tamamlandığı düşünülecek olursa, hâfız-ı kütüb Şumnulu Süleyman Efendi'nin burada görevli olmadığı anlaşılmaktadır (Çavdar, 1995, s. 37).

2. Amca-zâde Hüseyin Paşa Medresesi Hâfız-1 Kütübü

Kimlik	-	Mezar Taşı Görsele
Tarih	-	
Görev Yeri	Amca-zâde Hüseyin Paşa Medresesi	
Yazı Türü	Celî Sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	-	
Satır Sayısı	-	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı, 8. Ada	

Mezar Taşı Metni

Amûca Hüseyin Paşâ
Medresesinde Hâfız-1
Kütüb nâzır-1 sebîl
Merhûm ve mağfûrun iç
...(Toprağa gömülü)..⁶

Fotoğraf 2⁶:

Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın 1112/1700 tarihli vakfiyesi ile Saraçhane'de külliye içinde müstakil bir kütüphane kurduğu bilinmektedir. Vakfiyeye göre kütüphanede üç hâfız-1 kütüb, bir kâtib-i kütüb ve bir mücellit görev yapmaktadır (Erünsal, 1991, s. 10). Erünsal'ın bir ruus kaydından aktardığı bilgiye göre bu kütüphanedeki mücellit günlük sekiz akçe ücret almaktadır (Erünsal, 2020, s. 210). Mezar taşı metninden hareketle Amca-zâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi'nde görevli bir hâfız-1 kütübün varlığı tespit edilmektedir.

⁶ Mezar taşı metnini ve fotoğrafını 3 Haziran 2024 tarihinde benimle paylaşan Mehmet Genç'e teşekkür ederim.

3. Âtîf Efendi Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü el-Hâc Hüseyin Efendi

Kimlik	el-Hâc Hüseyin Efendi	Mezar Taşı Görself
Tarih	1197/1782-83	
Görev Yeri	Âtîf Efendi Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Kâtibî	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	7	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul, Fatih - Şeyh Vefa Cami Haziresi	
Mezar Taşı Metni		

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî

Âtîf Efendinin

kitabhânesinde

hâfızu'l-kütüb merhûm

ve mağfûr el-Hâc Hüseyin

Efendi rûhiyçün

el-Fâtîha 1197⁸

(Sürün, 2006, s. 203, 309; Özel-İmanov ve Uğur, 2011a, s. 390)

Fotoğraf 3⁷:

Fotoğraf 4:

(Özel-İmanov ve Uğur, 2011a, s. 390)

Defterdar Âtîf Efendi'nin İstanbul Vefa'da kurduğu kütüphaneye 1741 tarihinde düzenlenen vakfiyesi ile üç hâfız-ı kütüb tayin ettiği bilinmektedir (Erünsal, 2020, ss. 252-253). Âtîf Efendi, birinci hâfız-ı kütübün kütüphane içerisinde namaz kıldırmasını, ikinci hâfız-ı kütübün müezzinlik yapmasını ve üçüncü hâfız-ı kütübün de kandilleri yakmasını şart koşturmuştur (Erünsal, 2020, s. 437). El-Hâc Hüseyin Efendi'nin mezar taşından Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüb olduğu anlaşılmaktadır.

⁷ Bu fotoğrafa "DAI R 18339" referans numarası ile Alman Arkeoloji Enstitüsü - Deutsche Archäologische Institut (DAI) Arachne veri tabanından erişilmiştir. 11 Nisan 2020 tarihinde <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/216916> adresinden erişildi. Ancak bu platform güncellenmiş ve Arachne 4 olarak yayınlanmıştır. Bu mezar taşı Arachne 4 içerisinde 364969 (Bestand-D-DAI-IST-R18339) referans numarası ile yer almaktadır. 15 Mayıs 2024 tarihinde <https://arachne.dainst.org/entity/364969> adresinden erişildi.

⁸ Bu mezar taşından ilk olarak Hans-Peter Laqueur çalışması vesilesiyle haberdar olunmuştur. Çalışmada 1167/1753-54 şeklinde verilmektedir (Laqueur, 1997, s. 241).

4. Âtîf Efendi Kütüphanesi Baş Hâfız-ı Kütübü el-Hâc Muhammed Efendi

Kimlik	el-Hâc Muhammed Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	15 Receb 1235/28 Nisan 1820	
Görev Yeri	Âtîf Efendi Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Katibi / Nezkeb?	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	7	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı, 9. Ada	

Mezar Taşı Metni

Âtîf Efendi
merhûmun kütübhânesinde
baş hâfız-ı kütüb
olan merhûm ve mağfûrun-leh
el-Hâc Muhammed Efendi'nin
rûhiyçün el-Fâtiha
fi 15 Receb, sene 1235
(Çoktan, 1996, s. 230)

Fotoğraf 5:
(Çoktan, 1996, s. 230)

Fotoğraf 6:

Defterdar Âtîf Efendi'nin İstanbul Vefa'da kurduğu kütüphaneye 1741 tarihinde düzenlenen vakfiyesi ile üç hâfız-ı kütüb tayin ettiği bilinmektedir (Erünsal, 2020, ss. 252-253). Âtîf Efendi, birinci hâfız-ı kütübün kütüphane içerisinde namaz kıldırmasını, ikinci hâfız-ı kütübün müezzinlik yapmasını ve üçüncü hâfız-ı kütübün de kandilleri yakmasını şart koşmuştur (Erünsal, 2020, s. 437). El-Hâc Muhammed Efendi'nin mezar taşından Âtîf Efendi Kütüphanesi'nin birinci hâfız-ı kütüb olduğu anlaşılmaktadır.

⁹ Mezar taşı fotoğrafını 3 Haziran 2024 tarihinde benimle paylaşan Mehmet Genç'e teşekkür ederim.

5. Âtîf Efendi Kütüphanesi Hâfız-1 Kütübü es-Seyyid Hasan Şükrü Efendi

Kimlik	es-Seyyid Hasan Şükrü Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1 Muharrem 1253/7 Nisan 1837	
Görev Yeri	Âtîf Efendi Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Talîk	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	8	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul - Molla Gürani Camii Yanındaki Hazire	

Mezar Taşı Metni

Hüve'l-Bâkî

Fenâdan bekâya eyledi rihlet

Ede kabrini Hak ravza-i cennet

Şeyh Vefâ kurbunda Âtîf Efendi

kütübhânesi hâfız-1 kütüblerinden

es-Seyyid Hasan Şükrü Efendi

rûhiyçün el-Fâtiha

Sene 1253 fî gurre M.

(Özel-İmanov ve Uğur, 2011b, s. 71)

Fotoğraf 7:
(Özel-İmanov ve Uğur, 2011b, s. 71)

Defterdar Âtîf Efendi'nin İstanbul Vefâ'da kurduğu kütüphaneye 1741 tarihinde düzenlenen vakfiyesi ile üç hâfız-1 kütüb tayin ettiği bilinmektedir (Erünsal, 2020, ss. 252-253). Âtîf Efendi, birinci hâfız-1 kütübün kütüphane içerisinde namaz kıldırmasını, ikinci hâfız-1 kütübün müezzinlik yapmasını ve üçüncü hâfız-1 kütübün de kandilleri yakmasını şart koşmuştur (Erünsal, 2020, s. 437). Es-Seyyid Hasan Şükrü Efendi'nin mezar taşından Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde hâfız-1 kütüb olduğu anlaşılmaktadır.

6. Ayasofya-1 Kebîr Kütüphanesi Hâfız-1 Kütübü el-Hâc Süleyman Efendi

Kimlik	el-Hâc Süleyman Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1231/1815-16	
Görev Yeri	Ayasofya-1 Kebîr Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Üstüvanî	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	7	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul, Zeytinburnu - Maltepe Mezarlığı	

Mezar Taşı Metni

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
 Merhûm ve mağfûru'n-leh
 El-Hâc Süleyman Efendi
 Hâfız-1 kütüb-i Ayasofya-1
 Kebîr aleyhi rahmeti'l-Kadîr
 Rûhuna Fâtiha
 sene 1231
 (Berk, 2006b, s. 471; Berk, 2016b, s. 1436)

Fotoğraf 8:
 (Berk, 2016b, s. 1436)

Cihan Bey, Hoca Sa'deddin Efendi, Ayasofya Cuma Vâizi Şeyh Ali Efendi b. Sâlih el-Esirî, Rabia Hatun, I. Mahmud ve Defterdâr-ı Sâbık Sadullah Efendi ve Sadrazam Kethüdası Mehmed Emin Ağa'nın İstanbul Ayasofya Câmî'nde kütüphane kurdukları/kitap vakfettikleri bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 171, 187, 212, 245, 248, 261). Defterdâr-ı Sâbık Sadullah Efendi, Ayasofya Câmî'nde bir dolaba vakfettiği kitaplar için iki hâfız-1 kütüb tayin etmiştir (Erünsal, 2020, s. 161).

I. Mahmud, 1740 yılında kurduğu kütüphanenin ilk vakfiyesinde dört hâfız-1 kütüb görevlendirmiş ve daha sonra bu sayıyı altıya çıkartmıştır. Sultan III. Mustafa devrinde düzenlenen 1758-59 tarihli vakfiye ile bu hâfız-1 kütüblerin ücretlerine zam yapılmıştır (Erünsal, 2020, s.251; Öztürk, 2009, s. 158). Said Öztürk'ün çalışmasında 1835 yılında Ayasofya Kütüphanesi'nde maaş alan görevliler paylaşılmıştır. Birinci hâfız-1 kütübün adı Süleyman Efendi olarak geçmektedir (Öztürk, 2009, s. 159). Ancak mezar taşı metnine göre el-Hâc Süleyman Efendi'nin vefat tarihi 1835'ten öncedir. Erünsal'ın 1786 tarihli bir belgeden paylaştığı bilgiye göre I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi'nde Süleyman Efendi adında bir hâfız-1 kütüb yer almaktadır. Bu bilgi, el-Hâc Süleyman Efendi'nin I. Mahmud'un kütüphanesinde görev yapmış olma ihtimalini güçlendirmektedir (Erünsal, 2020, s. 416).

7. Ayasofya-1 Kebîr Kütüphanesi Hâfız-1 Kütübü Musa Efendi

Kimlik	Musa Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	28 Cemaziyelevvel 1247/4 Kasım 1831	
Görev Yeri	Ayasofya-1 Kebîr Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Talik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	8	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı, 6-7. Ada	

Mezar Taşı Metni

Hüve'l-Bâkî
 Ayasofya-i Kebîr Kütübhânesi
 Hâfız-1 kütübü eşrâf-ı
 kudât-ı kirâmdan merhûm
 ve mağfûrun-leh Musâ
 Efendi rûhiyçün
 el-Fâtiha
 fi 28 Cemâziye'l-evvel sene 1247¹⁰

Fotoğraf 9¹⁰:

Cihan Bey, Hoca Sa'deddin Efendi, Ayasofya Cuma Vâizi Şeyh Ali Efendi b. Sâlih el-Esîrî, Rabia Hatun, I. Mahmud ve Defterdâr-ı Sâbık Sadullah Efendi ve Sadrazam Kethüdası Mehmed Emin Ağa'nın İstanbul Ayasofya Câmî'nde kütüphane kurdukları/kitap vakfettikleri bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 171, 187, 212, 245, 248, 261). Defterdâr-ı Sâbık Sadullah Efendi, Ayasofya Câmî'nde bir dolaba vakfettiği kitaplar için iki hâfız-1 kütüb tayin etmiştir (Erünsal, 2020, s. 161). I. Mahmud, 1740 yılında kurduğu kütüphanenin ilk vakfiyesinde dört hâfız-1 kütüb görevlendirmiş ve daha sonra bu sayıyı altıya çıkartmıştır. Sultan III. Mustafa devrinde düzenlenen 1758-509 tarihli vakfiye ile bu hâfız-1 kütüblerin ücretlerine zam yapılmıştır (Erünsal, 2020, s.251; Öztürk, 2009, s. 158). Musa Efendi'nin mezar taşından Ayasofya-1 Kebîr Kütüphanesi'nde hâfız-1 kütüb olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰ Mezar taşı metnini ve fotoğrafını 3 Haziran 2024 tarihinde benimle paylaşan Mehmet Genç'e teşekkür ederim. Mehmet Nermi Haskan bu mezar taşının Karacaahmet Mezarlığı 7. Ada G Bölümü'nde olduğunu söylemektedir (Haskan, 2001, s. 782).

8. Hâfız-ı Kütüb Hacı Muhammed Efendi

Kimlik	Hacı Muhammed Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	10 Ramazan 1264/10 Ağustos 1848	Tespit edilememiştir.
Görev Yeri	?	
Yazı Türü	?	
İşleniş Tekniği	?	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	?	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	16	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	Trabzon - Küçük İmaret Mezarlığı, Batı Bölümü	
Mezar Taşı Metni		

Hüve'l- Bâkî

Semiyy-i Fahr-i dü-âlem bu âlim-i âmil

Sadâ-yı vuslat-ı Hakk'ı bugün işitmiştir.

İki ziyaret-i hacc etdi oldu hem ser-i hatm

Çu nakşibend'e dahi intisâb etmiştir

.... Pertev-i envâr-ı zikir ile berrâk

.... gözü yaşı yuyup arıtmıştır

....u ders u riyâzetle âdet etmiş idi

.... ömrü bu zâtın da böyle bitmişidi

.... (Hâ)fız-ı kütüb olmuşidi.....

(Ne) hâtır incidüp ol cân ne cân acıtmıştır

(Bu) dur vefâtına Zühdi o fâzılın târih

İlahı Hacı Muhammed Efendi gitmiştir

Rızâen Lillâhi'l-Fâtiha.

Sene, 1264

Fî 10 N

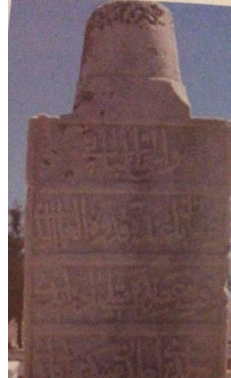
(Yüksel, 2000, ss. 105-107)¹¹

Hacı Muhammed Efendi'nin mezar taşından hangi kütüphanede görev yaptığı tespit edilememektedir. Ancak mezar taşının Trabzon'da bulunması sebebiyle Trabzon'da kurulan kütüphaneler incelendiğinde, Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun adına Trabzon'da yaptırdığı külliyyede, Saraç-zâde Mustafa Efendi'nin 1176/1762'de Trabzon Orta Hisar Câmi'nin karşısındaki mescidinde ve Hazinedar-zâde Osman Paşa/ Hazinedar-zâde Abdullah Paşa'nın 1258-62/1842-46'da Trabzon'da birer kütüphane

¹¹ Bu çalışma mezar taşının Osmanlı Türkçesi metnini ve günümüz Türkçesine tercümesi de içermektedir. Ayrıca Hâfız-ı Kütüb Hacı Muhammed Efendi'nin Fâtıma Hâtun ve Zeyneb Hâtun adlı kızlarının mezar taşları da yer almaktadır. Kızlarına ait mezar taşlarında da Muhammed Efendi'nin hâfız-ı kütüb olduğuna işaret edilmektedir. "Hâfızü'l-kütüb el-Hâc Muhammed Efendi'nin kerimesi" (Yüksel, 2000, ss. 103-104). Zeyneb Hâtun'a ait mezar taşı görseli ve metni için ayrıca bkz. (Eren, 2020, ss. 345-363).

kurdukları bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 164, 282, 353). Gümüşhanevî eş-Şeyh el-Hâc Ahmed Ziyâeddin Efendi'nin Trabzon vilayeti dahilindeki Rize ve Of kazalarında da kütüphane kurduğu/kitap vakfettiği bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 361; Delibaş, 2019, ss. 370-371, 398-399). Hâfız-ı kütüb Hacı Muhammed Efendi'nin bu kütüphanelerin herhangi birinde görev yapmış olabileceği düşünülmektedir.

9. Hâfız-ı Kütüb Hâfız Mehmed Efendi ibni Mercimek Yusuf

Kimlik	Hâfız Mehmed Efendi ibni Mercimek Yusuf	Mezar Taşı Görself
Tarih	15 Şevval 1264/14 Eylül 1848	
Görev Yeri	-	
Yazı Türü	Celî Sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	-	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	9	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	Rodos - Gani Ahmet Müslüman Mezarlığı	
Mezar Taşı Metni		

Hayyü'l-Bâkî
 Cihân bağında kıdvetü'l-ulemâ idi
 Vakt-i asrında misli nâdir idi
 Soldu ecelden sankim cihâna gelmedi
 Müftî-i esbak hem Hâfız-ı kütüb-i evvel idi
 Merhûm ve mağfûrun-leh el-Hâc Hâfız
 Mehmed Efendi ibn-i Mercimek Yusuf
 Rûhiyçün fâtiha
 Sene 1264 Fi 15 Şevval
 (İbrahimgil ve İbrahimgil, 2019, s. 506)

Fotoğraf 10:
 (İbrahimgil ve İbrahimgil, 2019, s. 506)

Mezar taşından Mercimek Yusuf'un hangi kütüphanede görev yaptığı anlaşılamamaktadır. Erünsal, Rodos Adasında Kanunî Sultan Süleyman (Medrese), Dizdar Mehmed Ağa (Câmi, 1080/1669), Ahmet Ağa (1208/1793) ve Azep Ağası Mustafa Kaptan (Câmi, 1220/1805) tarafından kurulan kütüphanelere dikkat çekmektedir (Erünsal, 2020, s. 169, 202, 299, 305). Ahmet Ağa'nın kurmuş olduğu kütüphanenin vakfiyesinden iki hâfız-ı kütüb tayin ettiğini, ulemâdan olması gerektiğini ve haftada beş gün ders okutmalarını şart koşturmuştur. Erünsal, İngiliz doğabilimci Edward Forbes'ten aktardığı bilgiye göre bu kütüphanede Hacı Mehmed Efendi adında bir hâfız-ı kütüpten övgü ile bahsedilmektedir (Erünsal, 2020, s. 299). Mezar taşı metninde yer alan vefat tarihi ve "el-Hac Hâfız Mehmed Efendi ibni Mercimek Yusuf" bölümlerinden hareketle, Mercimek Yusuf'un Forber'sin övgü ile bahsettiği Mehmed

Efendi'nin oğlu olduğunu düşünebiliriz. Ahmet Ağa'nın kütüphanede ibadet ve dini faaliyetlere önem verdiği düşünüldüğünde, Mercimek Yusuf'un kudvetu'l-ulemâ ve müftü olması da bu kütüphanede hâfız-ı kütüb olma ihtimalini güçlendirmektedir.

10. Hâfız-ı Kütüb Karaalizâde Mustafa Efendi

Kimlik	Karaalizâde Mustafa Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1331/1912-13	
Görev Yeri	?	
Yazı Türü	Celî Sülûs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Sarıklı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	5	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	Çorum - Ulu Mezarlık	

Mezar Taşı Metni

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî

Hâfız-ı kütüb Karaali

zâde Mustafa Efendi

Rûhiyçün Fâtiha

[Fî] sene-i hicriyye 1331, [m.1912]

(Yiğit ve Ünlüsoy, 2014, s. 154)

Fotoğraf 11:
(Yiğit ve Ünlüsoy, 2014, s. 154)

Karaalizâde Mustafa Efendi'nin mezar taşından hangi kütüphanede görev yaptığı tespit edilememektedir. Ancak mezar taşının Çorum'da bulunması sebebiyle Çorum'da kurulan kütüphaneler incelendiğinde, 1201/1786 tarihinde Fevzi Paşa'nın Çorum Kütüphanesi, 1260/1844 tarihinde el-Hac Ali Efendi b. Mahmud'un mektebinde, 1296/1879 tarihinde Hacı Ahmed Fevzi Efendi'nin ve 1315/1897 tarihinde Yedi-Sekiz Hasan Paşa'nın kütüphane kurduğu bilinmektedir. Erünsal'ın çalışmasından Fevzi Paşa'nın kütüphanesinde iki hâfız-ı kütübün görevli olduğunu ve ikinci hâfız-ı kütübün günlük kırk akçe ücret aldığını öğrenmekteyiz (Erünsal, 2020, s. 192, 349). El-Hâc Hasan Paşa ibni el-Hâc Mustafa Ağa'nın (Yedi-Sekiz Hasan Paşa) vakfiyesinden de Çorumlu Hâfız Abdullah ibni Hâfız Mustafa ibni Yusuf Bahri'nin hâfız-ı kütüb olarak tayin edildiği bilinmektedir (Delibaş, 2019, ss. 402-411). Karaalizâde Mustafa Efendi'nin bu kütüphanelerden birinde görev yaptığı düşünülmektedir.

11. Şeyh Hâcî Hasan Rüşdî Muhâfız-ı Kütb-i Bayburd

Kimlik	Şeyh Hâcî Hasan Rüşdî	Mezar Taşı Görsele
Tarih	1335/1916-17	
Görev Yeri	?	
Yazı Türü	Tâlik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Hacı	
Satır Sayısı	14	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	Bayburt, Ulu Camii Haziresi	
Mezar Taşı Metni		

Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî

Nazar kıl çeşm-i ibretle makâm-ı ilticâdır bu

Erenler dergehi bâb-ı füyûzât-ı Hudâ'dır bu

Muhakkak ehl-i Hakk ölmez ebed haydir bil ey zâir

Serây-ı kalbini pâk eyle bâb-ı evliyâdır bu

Şu'â'-ı dürr-i vahdet menba'-ı ilm-i ledünnîdir

Mükemmel vâris-i şer'-i Muhammed Mustafâdır bu

Hilâfet müddetinden İrci'î vaktine dek hakkâ

Tarîk-i Hâlidîyi neşr iden hak rehnümâdır bu

Oku ihlâs ile bir Fâtiha kalbinde dâim tut

Cilâ-yı rûhdur(ur) zikri müridâne gıdâdır bu

Şeyh Hâcî Hasan Rüşdî Muhâfız-ı kütb-i Bayburd

Efendimin vefâtı remzdir târîh hey kapu

Sene 1335

(Yanık, 2019, ss. 213-214)

Fotoğraf 12:

(Yanık, 2019, s. 213)

Şeyh Hâcî Hasan Rüşdî Efendi'nin mezar taşından hangi kütüphanede görev yaptığı tespit edilememektedir. Ancak mezar taşının Bayburt'ta bulunması sebebiyle Bayburt'ta kurulan kütüphaneler incelendiğinde, Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin Bayburd (Ziyâiyye) şehrinde kütüphane kurduğu bilinmektedir. El-Hâc İsmail Efendi ibni İbrahim bin Ahmed Davud Paşa'nın vakfiyesinde Gümüşhânevî El-Hâc Ahmed Ziyâeddin Efendi'nin Rize, Of ve Bayburt'ta kurduğu kütüphanelerin altı hâfız-ı kütübünün maaşlarına mahiye beşer kuruş zam yaptığı bilinmektedir (Delibaş, 2019, s. 399). Şeyh Hâcî Hasan Rüşdî Efendi'nin Bayburt'ta kurulan bu kütüphanede görev yapmış olabileceği düşünülmektedir.

12. Hâfız-ı Kütüb Osman Efendi ibni Murad

Kimlik	Osman Efendi ibni Murad	Mezar Taşı Görseli
Tarih	2 Şaban 1195/24 Temmuz 1781	
Görev Yeri	Bostancı Ocağı	
Yazı Türü	Celî Sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Katibî / Nezkeb	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	6	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı, 6-7. Ada	

Mezar Taşı Metni

Merhûm ve mağfûr
 el-muhtâc ilâ rahmet-i Rabbihi'
 l-Gafûr Bostânî ocağında
 Hâfız-ı Kütüb Osman Efendi
 ibn-i Murad rûhiyçün el-Fâtiha
 Fî 2 Şaban sene 1195¹²

Fotoğraf 13¹²:

III. Mustafa'nın saraydaki Bostancılar Ocağı'nda kütüphane kurduğu ve bu kütüphanenin 1181/1767 yılında faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Ayrıca hazine defterine göre kâtib-i kütüb olacakların Bostancılar Ocağı'ndaki câminin imamı olması, ikinci hâfız-ı kütübün ise bu câminin müezzini olması istenmiştir (Erünsal, 2020, ss. 274-275). Osman Efendi ibni Murad'ın mezar taşından Bostancılar Ocağı Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüb olduğu anlaşılmaktadır.

¹² Mezar taşı metnini ve fotoğrafını 3 Haziran 2024 tarihinde benimle paylaşan Mehmet Genç'e teşekkür ederim.

13. Cami-i Kebir Hâfız-ı Kütübü Evveli Dersiâmdan Bilecikli Mehmed Said Efendi

Kimlik	Mehmed Said Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1 Cemaziyelâhir 1315/28 Ekim 1897	
Görev Yeri	Bursa Cami-i Kebir	
Yazı Türü	Celî Talîk	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	9	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	Bursa - Pınarbaşı Mezarlığı, 112. Pafta	
Mezar Taşı Metni		

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
 İlâhî abdüke'l-âsî etâkâ
 Mukırren bi'z-zünûbi kad de'âkâ
 Fe-in tağfir fe ente li-zâke ehlün
 Ve in tatrud fe men yerham sivâkâ
 Câmi'-i Kebîr Hâfız-ı Kütüb-i Evveli
 Dersiâmdan Bilecikli Mehmed Said
 Efendi ruhiyçün el-Fâtiha
 sene 1 Cemaziyelâhir 1315
 (Öcalan ve Mermutlu, 2016a, s. 299)

Fotoğraf 14:
 (Öcalan ve Mermutlu, 2016a, s. 299)

Mezar taşının Bursa'da bulunması ve Câmî-i Kebir ifadesi geçmesi sebebiyle Bursa'da Ulucâmi (Câmî-i Kebir) kütüphane/kitap vakıflarını incelemek gerekmektedir. Ahmed Paşa b. Hızır Bey'in 1523 tarihinde Câmî-i Kebir'e kitap vakfettiği ve hâfız-ı kütüb (Lutfullah Efendi) tayin ettiği, Ulemâdan Muslihiddin Çelebi b. Ahmed Çelebi el-Yegâni'nin 1546 tarihinde 100 kitabını Ulucâmi'ne ve 1585 tarihinde Hemşire-zâde Mehmed Çelebi'nin Ulucâmi'ne kitap vakfettiği bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 154, 164, 184; Yediyıldız, 2013, ss. 93-95). 1787 yılında Abdullah Münzevî, Bursa Ulucâmi hünkâr mahfili altında kütüphane kurmuştur. Erünsal, Ulucâmi'ne yapılan bağışların ancak bu dönemde düzenli bir kütüphane haline geldiğini belirtmiştir (Erünsal, 2020, s. 293). Abdullah Münzevî, vakfiyesine göre yaklaşık 600 kitaptan oluşan bu kütüphane için hâfız-ı kütüb tayin ederek, her sene Şaban ayında mütevellî ve hâfız-ı kütüb nezaretinde kitapların sayılarak sayım defterine kaydedilmesini istemiştir (Yediyıldız, 2013, s. 94). 1818 yılında Keşfi Mehmed Efendi çok sayıda kitabını, 1853 yılında ise Urganî Mehmed Ali Efendi 110 kitabını Bursa Ulucâmi'ne vakfetmiştir (Erünsal, 2020, s. 358; Karataş, 2013, s. 73). 1897 yılında vefat eden hâfız-ı kütüb Mehmed Said Efendi'nin Câmî-i Kebir'de bu kitaplarla ilgilenmiş olabileceği düşünülmektedir.

14. Fâtih Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Harîrîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi

Kimlik	Harîrîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi	Mezar Taşı Görsele
Tarih	2 Zilkade 1299/15 Eylül 1882	
Görev Yeri	Fâtih Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Talîk	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Üstüvanî	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	16	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Eyüp, Şeyh Hasib Efendi Rifâî Dergâhı (Saçlı Abdülkadir Efendi Cami)	

Mezar Taşı Metni

Hüve'l-Bâkî

Ni‘met-i uhrâ için bu kâinât

Âlem-i ervâha olmuş şâh-râh

Âdem oldur ki bekâ-yı nâm ide

Ömrünü bî-fâide kılmaz tebâh

Şeyh Kemâleddîn Efendi genç iken

Hâsıl etmişidi nice feyz-i ilâh

Halvetî ve Celvetîden feyz alıp

Merd-i ârif-i kâmil idi ah ah

Erba‘îne girmeden sinni henüz

Sahâ-i ukbâyı kıldı hânkâh

İlm ü fazlı rüşdü tâ yevmü'l-kıyâm

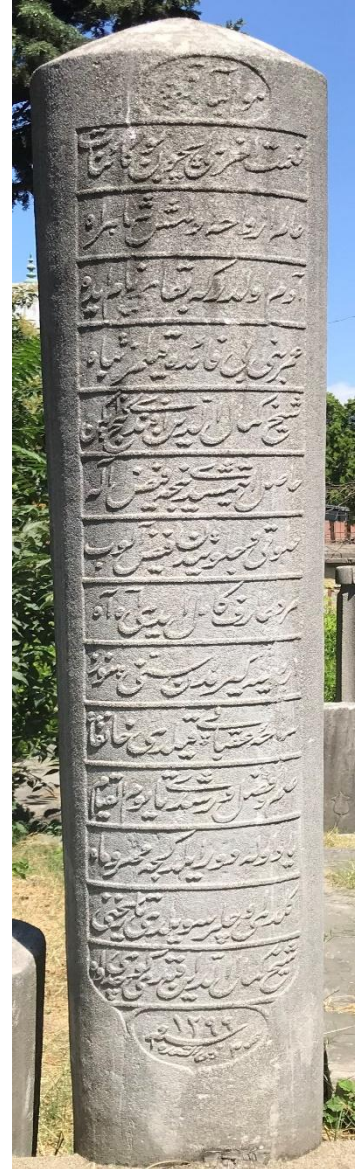
Yâd ola devreyledikçe mihr ü mâh

Geldi üçler söyledi târîhini

Şeyh Kemâleddîn Efendi göçdü vâh.

2 Zilka'de 1299¹⁴

(Gölpınarlı, 2011, s. 327; Çiçek, 2006, s. 304; Çiçek, 2016, s. 572)

Fotoğraf 15¹³:

Harîrîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi'nin kısa bir dönem Fâtih Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblük yaptığı ve İstanbul Eyüp'teki Şeyh Hasib Efendi Rifâî Dergâhı (Saçlı Abdülkadir Efendi Cami) hazîresine defnedildiği bilinmektedir (Çiçek, 1997, ss. 192-193). Tibyânu Vesâ'ilü'l-Hakâyık fî Beyâni Selâsili't-Tarâ'ik en meşhur eserlerinden birisidir¹⁵. Fatih Kütüphanesinde altı hâfız-ı kütübün görev yaptığı bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 258). Bu hâfız-ı kütüblere ilişkin ayrıntılı bilgiler

¹³ Fotoğraf, Burak Delibaş tarafından 18 Temmuz 2020 tarihinde çekilmiştir.

¹⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, "Melâmîlik ve Melâmîler" isimli çalışmasında mezar taşı kitabesinin Osmanlı Türkçesi metnini de vermektedir. Ancak Osmanlı Türkçesi metninde ve transkripsiyonunda iki satır eksik yer almaktadır (Gölpınarlı, 2011, s. 327).

¹⁵ Farklı eserleri için bkz. Mehmed Tâhir, Osmanlı Müellifleri, Cilt 1, A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (Yay. Haz.), Meral Yayınevi, İstanbul, [t.y.], s. 145-146.

bulunmamaktadır. Bafralı Ahmed Revnakî'nin vakfiyesinden Fâtiş Kütüphanesi'ne kitap vakfettiğini ve hâfız-ı kütüb olan kimselere her sene otuz guruş verilmesini şart koştugu bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 326; Delibaş, 2019, s. 246).

15. Fatih Millet Kütüphanesi Memuru Ebu's-Suûd Zâde Suûd El-Mevlevî

Kimlik	Ebu's-Suûd Zâde Suûd El-Mevlevî	Mezar Taşı Görseli
Tarih	23 Şevval 1367/28 Ağustos 1948	
Görev Yeri	Fatih Millet Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	?	
Ünvan	?	
Satır Sayısı	6	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Zeytinburnu, Merkez Efendi Camii Hazîresi ve Mezarlığı	

Mezar Taşı Metni

Hüve'l-Bâkî

Hak Subhânehû ve teâlâ hazretleri bu hankâh-ı

Âlî bendesi Hattât ve Şâir Ebu's-Suûd

Zâde Suûd El-Mevlevî kuluna ve bi'l-cümle

Ehl-i îmâna rahmet eyleye bi hurmet-i Sûreti'l-Fâtiha

[Sene] 1299¹⁶ Ketebehû Halîm

Süud Yavsi Ebüssüudoğlu

1948 (Berk, 2016a, s. 577)

Fotoğraf 16:
(Berk, 2016a, s. 577)

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Mehmed Suûd Efendi'nin (d.1299/1881-82) kânunusani 1930 yılında Fatih Millet Kütüphanesi'ne memur olarak tayin edildiğini ve vefatından sonra Merkez Efendi kabristanına defnedildiğini bildirmektedir (İnal, 1970, s. 380; Serin, 2009, s. 579). Tüba Çavdar'ın çalışmasında Suud Yavsi Ebüssüudoğlu'nun fotoğrafı yer almaktadır. Ayrıca bu çalışma vasıtasıyla Millet Kütüphanesi planlanırken Ali Emîrî Efendi'nin hâfız-ı kütübler için odalar planladığını bilmekteyiz (Çavdar, 2007, ss. 36-38).

¹⁶ Bu tarih buraya sehven işlenmiş olmalıdır. Çünkü, Hattât Suûd Yavsi'nin vefat tarihinin karşılığı değildir.

16. Galata Mevlevihânesi Kütüphanesi Hâfız-1 Kütübü es-Seyyid Mehemed Molla Dede

Kimlik	es-Seyyid Mehemed Molla Dede	Mezar Taşı Görseli
Tarih	5 Muharrem 1257/27 Şubat 1841	
Görev Yeri	Galata Mevlevihânesi Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Talik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Mevlevî Sikke	
Ünvan	Molla Dede	
Satır Sayısı	10	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Beyoğlu, Galata Mevlevihânesi ¹⁷	

Mezar Taşı Metni

Yâ Hû

bu hânkah-ı şerîfde

bendegân-ı Mevleviyye'den

açıcı dede ve du'acı

ve hâfız-ı kütüb ve türbedarlık

hizmet-i celîleleriyle müstahdem

Tekfûrdağı meşâyihinden Kırımî

Efendi-zâde merhûm ve mağfûrun leh

es-Seyyid Mehemed Molla Dede rûh-ı şerîfiyçün

el-Fâtiha fi 5 M sene 1257

(Küçükkaya, 2019, s. 90)

Fotoğraf 17:
(Küçükkaya, 2019, s. 300)

Galata Mevlevihânesi'nde Mehmed Said Hâlet Efendi'nin bir kütüphane kurduğu ve iki hâfız-ı kütüb tayin ettiği bilinmektedir. Hâlet Efendi, kütüphane personelinin tayinini mevlevihâne şeyhine bırakmış ve birinci hâfız-ı kütübün tembellik hastalığına yakalanmamış bekâr bir kimse olmasını, ikinci hâfız-ı kütübün de dergâhın duacı dedesine verilmesini şart koşmuştur (Erünsal, 2020, ss. 323-324, 429). Mezar taşı metninden hareketle es-Seyyid Mehemed'in açıcı dede ve duacı olmasına karşılık ikinci hâfız-ı kütüb olabileceği düşünülebilir.

¹⁷ Galata Mevlevihânesi haziresinde bulunan hâfız-ı kütüb mezar taşlarının varlığından Yavuz Özdemir'in çalışması vasıtasıyla haberdar oldum (Özdemir, 2018, s. 299, 304-305).

17. Galata Mevlevihânesi Kütüphanesi Hâfız-1 Kütübü İsmail Dede

Kimlik	İsmail Dede	Mezar Taşı Görsele
Tarih	2 Cemaziyelevvel 1284/1 Eylül 1867	
Görev Yeri	Galata Mevlevihânesi Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Talik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Mevlevî Sikke	
Ünvan	Dede	
Satır Sayısı	9	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Beyoğlu, Galata Mevlevihânesi	

Mezar Taşı Metni

Yâ Hû

Cemâlî-zâde Nurî Dede

Efendî kûçeği Galata

Mevlevihânesi'nde aşçı-

başılık ve du'âcılık ve hâfız-1

kütüblük hizmetinde olan

Edir[ne]li İsmâ'îl Dede

rûh-ı şerîfi için el-Fâtîha

fî 2 CA sene 1284 nemekahû Mısırî

(Küçükaya, 2019, s. 111)

Fotoğraf 18:

(Küçükaya, 2019, s. 316)

Galata Mevlevihânesi'nde Mehmed Said Hâlet Efendi'nin bir kütüphane kurduğu ve iki hâfız-1 kütüb tayin ettiği bilinmektedir. Hâlet Efendi, kütüphane personelinin tayinini mevlevihâne şeyhine bırakmış ve birinci hâfız-1 kütübün tembellik hastalığına yakalanmamış bekâr bir kimse olmasını ikinci hâfız-1 kütübün de dergâhın duacı dedesine verilmesini şart koşmuştur (Erünsal, 2020, ss. 323-324, 429). Mezar taşı metninden İsmail Dede'nin dede kûçeği ve duacı olmasına karşılık ikinci hâfız-1 kütüb olabileceği ve görevi hâfız-1 kütüb es-Seyyid Mehmed Molla Dede'den devraldığı düşünülebilir.

18. Galata Mevlevihânesi Kütüphanesi Hâfız-1 Kütübü Dervîş Mehemmed

Kimlik	Dervîş Mehemmed	Mezar Taşı Görseli
Tarih	19 Cemaziyelâhir 1285/7 Ekim 1868	
Görev Yeri	Galata Mevlevihânesi Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Talîk	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Mevlevî Sikke	
Ünvan	Dervîş	
Satır Sayısı	9	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Beyoğlu, Galata Mevlevihânesi	
Mezar Taşı Metni		

Hüve'l-Bâkî

Galata Mevlevihânesi'nde

türbedâr ve hâfız-1 kütüb

hizmetinde müstahdem olan

Süleymâniye mahalleli merhûm

ve mağfûr ilâ rahmeti Rabbihi-

'l-gafûr Dervîş Mehemmed

rûh-1 şerîfi için Fâtiha

fi 19 C sene 1285

(Küçükaya, 2019, s. 112)

Fotoğraf 19:

(Küçükaya, 2019, s. 316)

Galata Mevlevihânesi'nde Mehmed Said Hâlet Efendi'nin bir kütüphane kurduğu ve iki hâfız-1 kütüb tayin ettiği bilinmektedir. Hâlet Efendi, kütüphane personelinin tayinini mevlevihâne şeyhine bırakmış ve birinci hâfız-1 kütübün tembellik hastalığına yakalanmamış bekâr bir kimse olmasını ikinci hâfız-1 kütübün de dergâhın duacı dedesine verilmesini şart koşmuştur (Erünsal, 2020, ss. 323-324, 429). Mezar taşı metninden hareketle duacı ya da dede ifadelerine yer verilmediği için, birinci hâfız-1 kütüblük görevinde Dervîş Mehemmed'in olduğu düşünülebilir.

19. Güzel Hisarî Hâfız-ı Kütüb Dervîş Mustafa Dede

Kimlik	Dervîş Mustafa Dede	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1 Ramazan 1251/21 Aralık 1835	
Görev Yeri	Güzel Hisar	
Yazı Türü	Celî Talîk	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Mevlevî Sikke	
Ünvan	Dervîş/Dede	
Satır Sayısı	7	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Beyoğlu, Galata Mevlevihanesi, Hamuşan Haziresi	
Mezar Taşı Metni		

Ya Hû

merhûm ve mağfûrun leh

Güzelhisârî hâfız-ı

kütüb Dervîş

Mustafa Dede'nin

rûhiyçün el-Fâtiha

gurre-i N sene 1251

(Küçükkaya, 2019, s. 86)

Fotoğraf 20:
(İBB Beyoğlu Hamuşan Hazire
Projesi, 2011, No: 69)

Fotoğraf 21:
(Küçükkaya, 2019, s. 297)

Cihân-zâde Abdülaziz Efendi'nin 1755 tarihinde Aydın/Güzelhisar'daki medresesinde kütüphane kurduğu bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 280). Cihanzâde Hacı Mehmet Ağa'nın Aydın Güzelhisar Ramazan Paşa Mahallesi'ndeki kütüphanesi için yevmi iki akçe ücretle hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Aynı şekilde Cihân-zâde Abdülaziz Efendi'nin kendi vakfında tahsis ettiği kadrolar arasında da yevmi 7 akçe ücretle bir hâfız-ı kütüb yer almaktadır (Gümüş, 2022, ss. 53-54). Mezar taşı metni ve bulunduğu yer düşünüldüğünde, hâfız-ı kütüb Dervîş Mustafa Dede'nin Güzelhisar'daki kütüphanede ve/veya Galata Mevlevihânesi Kütüphanesi'nde görev yaptığı varsayılabilir.

20. Hamidiye Hâfız-ı Kütübü es-Seyyîd Hüseyin Hüsni Efendi

Kimlik	es-Seyyîd Hüseyin Hüsni Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	13 Zilhicce 1295/8 Aralık 1878	
Görev Yeri	Hamidiye Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Talîk	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	7	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul, Zeytinburnu - Eski Topkapı Mezarlığı	
Mezar Taşı Metni		

Yâ Hû

Gelüb kabrim ziyâret eden ihvân

Edeler rûhuma bir fâtiha ihsan

Hamîdiye Hâfız-ı kütübü Bolulu

Es-Seyyîd Hüseyin Hüsni Efendi

Merhûmun Rûhîçûn Fâtiha

Fî 13 Zilhicce sene 1295

(Berk, 2006b, s. 444; Berk, 2016b, s. 1050)

Fotoğraf 22:
(Berk, 2016b, s. 1050)

I. Abdülhamid tarafından İstanbul Bahçekapı’da bir kütüphane kurulmuş ve 1195/1781 tarihli vakfiyesi ile Hamidiye Kütüphanesi’ne dört hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir. Lala İsmail Efendi ise 1229/1814 tarihli vakfiyesi ile bu kütüphaneye kitap vakfetmiş ve hâfız-ı kütüb ücretlerine beşer akçe ek gelir tahsis etmiştir (Erünsal, 2020 ss. 283-284). I. Abdülhamid’in vakfiyesine göre hâfız-ı kütüblerin maaşları, birinci hâfız-ı kütüb yüz yirmi akçe, ikinci yüz akçe, üçüncü doksan akçe ve dördüncü seksen akçe olarak tahsis edilmiştir. Ayrıca hâfız-ı kütüblerin ev ve fodla hakları da bulunmaktadır (Cunbur, 1964, s. 27). Es-Seyyîd Hüseyin Hüsni Efendi’nin mezar taşından Hamidiye Kütüphanesi’nde hâfız-ı kütüb olduğu anlaşılmaktadır.

21. Mühendishane-i Berri-i Hümâyün Hâfız-ı Kütübü Es'ad Efendi-zâde Fethi Efendi

Kimlik	Es'ad Efendi-zâde Fethi Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1277/1860-61	
Görev Yeri	Mühendishane-i Berri-i Hümâyün	
Yazı Türü	Celî sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Azizî Fes	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	8	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul, Eyüpsultan - Şeyh Murad-ı Buhârî Tekkesi	

Mezar Taşı Metni

Hüve'l-Bâkî

Kutbü'l-ârifin eş-Şeyh

Muhammed Murad el-Buhârî hazretlerinin

Hankâh-ı şerîfi post-nişîni merhûm

Es'ad Efendi-zâde Mühendishâne-i

Berriyye-i Hümâyûn hâfız-ı kütübü Fethî

Efendi'nin rûhuna el-Fâtiha

Sene H. 1277/1860

(Torun, 2010, s. 153; Torun, 2012, s. 76)

Fotoğraf 23¹⁸:

Mühendishane-i Berri-i Hümâyün hocaları Abdurrahman Efendi ve Hüseyin Rıfkı Efendi'den hâfız-ı kütüb tayin edilene kadar bu göreve de bakması istenmiştir. 1804 yılında ayda 15 kuruş ücretle ilk hâfız-ı kütüb Hasköylü Ali Efendi, tayin edilmiş ve daha sonra sırası ile Abdullah Efendi, Ahmed Efendi, İbrâhim Edhem Efendi ve Fethi Efendiler tayin edilmiştir (Beydilli, 1995, ss. 293-296). Kemal Beydilli'nin çalışmasından hareketle Es'ad Efendi-zâde Fethi Efendi'nin 1836'da bu kütüphanede hâfız-ı kütüb olarak görev yaptığı ve sayımda bulunduğu anlaşılmaktadır (Beydilli, 1995, s. 294, 413).

¹⁸ Mezar taşı fotoğrafını 2 Aralık 2023 tarihinde benimle paylaşan Ahmet Muhammet Özdemir'e teşekkür ederim.

22. Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa Hâfız-ı Kütübü Nedîm (Ahmed) Efendi

Kimlik	Nedîm (Ahmed) Efendi	Mezar Taşı Görsele
Tarih	15 Rebiülevvel 1143/28 Eylül 1730	
Görev Yeri	Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Sülûs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Melamî	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	8	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul, Karacaahmet Mezarlığı, 8. Ada	
Mezar Taşı Metni		

El-Fâtiha

Nedîm Ahmed Efendi kârı tadrîs idi rûz u şeb

Ulûm içre kemâle ermiş idi safî meşreb

Hitâb-ı irci'î erdikde sem'ine deyüp lebbeyk

Koyub cân-ı cihâmı kıldı kurb-ı Bârî'yi matlab

Revâ ola düşerse fevtine işbu duâ târîh

Nedîm ola nedîm-î şâh-ı ceş-i enbiyâ Yâ Rab

Sene 1143 (m. 1730)

(Özcan, 2012, s. 47; Nüzhet, 1932, s. 12; Dağlıoğlu, 1935, s. 1849; İşli, 1991, ss. 30-32)

Fotoğraf 24:
(Özcan, 2012, s. 46)

İbrahim Paşa, İstanbul Şehzadebaşı'ndaki kütüphanesine beş hâfız-ı kütüb (bir tanesi Kazasker Sümbül Efendi'nin kitapları için) ve bir kâtibi kütüb tayin etmiştir. Nedîm'in, Damad İbrahim Paşa kütüphanesinde hâfız-ı kütüblük yaptığı bilinmektedir (Macit, 2006, s. 510). Nedîm Dîvânı'nın 8., 10. ve 29. kasidelerinde ve 1. terki-i bendinin yanında "Medhiyye-i Sadr-ı a'zam İbrâhîm Pâşâ Der-Zımn-ı Hâfız-ı kütüb-şoden-i Kütüb-hâne" ifadesiyle bir kıta teşekkürnâme olduğu aktarılmaktadır (Kardaş, 2022, s. 269). Nevşehir'deki kütüphanesine ise bir hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Nevşehir'deki kütüphanesinin kitabesindeki manzume Nedîm tarafından yazılmıştır (Erünsal, 2020, s. 235). Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblerin nöbetleşe geldikleri ve günlük 15 akçe ücret aldığı bilinmektedir (Erünsal, 1993, s. 449).

23. Nuruosmaniye Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Muhammed Efendi

Kimlik	Muhammed Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	2 Şaban 1187/19 Ekim 1773	
Görev Yeri	Nuruosmaniye Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Sülüs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Kâtibî	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	6	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul, Edirnekapı ¹⁹	
Mezar Taşı Metni		

Merhûm ve mağfûr el-muhtâc
[İlâ rahmeti] Rabbihi'l-Gafûr
Hâfız-ı kütüb-i Nur-ı Osmâniyye
el-Hâc Muhammed Efendi
Ruhîyçün el-Fâtiha 1187
2 Ş.

Fotoğraf 25¹⁸:

Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde altı hâfız-ı kütübün görev yaptığını ve baş hâfız-ı kütüb Yusuf Efendi'nin (ö. 1190/1776) ölümü üzerine kütüphanede sayım yapıldığı bilinmektedir (Erünsal, 2020, s. 270, 295; Taşkın, 2017, ss. 346-354). Mezar taşından hareketle hâfız-ı kütüb Muhammed Efendi'nin baş hâfız-ı kütüb Yusuf Efendi ile çalıştığı anlaşılmaktadır. Kütüphanede her gün iki hâfız-ı kütübün nöbetleşe geldikleri ve günlük 30-60 akçe arası ücret aldığı bilinmektedir (Erünsal, 1997, ss. 96-97).

¹⁹ Bu mezar taşının varlığından ve yerinden Hans-Peter Laqueur çalışması vesilesiyle haberdar olunmuştur. "Hâfız-ı kütüb-ü Nur-u Osmaniye Muhammed Ef., 2 Ş. 1187/19.X.1773, Edirnekapı" (Laqueur, 1997, s. 242.). Çalışmada verilen "DAI R 19098" referans numarası Alman Arkeoloji Enstitüsü - Deutsche Archäologische Institut (DAI) Arachne veri tabanında taranmış ve mezar taşının fotoğrafına erişilmiştir. 11 Nisan 2020 tarihinde <http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderbestand/215471> adresinden erişildi. Ancak bu platform güncellenmiş ve Arachne 4 olarak yayınlanmıştır. Bu mezar taşı Arachne 4 içerisinde 363840 (Bestand-D-DAI-IST-R19098) referans numarası ile yer almaktadır. 15 Mayıs 2024 tarihinde <https://arachne.dainst.org/entity/363840> adresinden erişildi.

24. Râgıb Paşa Kütüphanesi Birinci Hâfız-ı Kütübü Mehmed Hulûsi Efendi

Kimlik	Mehmed Hulûsi Efendi	Mezar Taşı Görseli	
Tarih	1291/Mayıs-Haziran 1874		
Görev Yeri	Râgıb Paşa Kütüphanesi		
Yazı Türü	Celî Sülüs		
İşleniş Tekniği	Kabartma		
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi		
Başlık Tipi	Örfî Destarlı		
Ünvan	Efendi		
Satır Sayısı	9		
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul, Zeytinburnu - Merkez Efendi Camii Hazîresi ve Mezarlığı		
Mezar Taşı Metni			

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
 Kıdve-i Hattâtîn ve Meşâyih-i cevâmi‘-i
 Selâtîn ve sülâle-i tâhire-i Mehmed
 Şemseddin el-Buhârî aleyhi rahmetü'l-Bârîden
 Cami‘-i Nusret Şeyhi olup hilye-i kemâlât-ı
 Zâhire ve bâtine ile mevsûf olan
 Mazınne-i kirâmdan Hâce el-Hâc Seyyid
 Mehmed Hulûsî Efendi'nin Rûhiyçün Fâtiha
 Fî Rebiulâhir sene 1291
 Ketebehû Şevkî
 (Berk, 2006a, s. 75; Berk, 2016a, s. 416; Özcan,
 2012, ss. 97-98; Acar, 2004, s. 90)

Fotoğraf 26:
 (Berk, 2006a, s. 75)

Fotoğraf 27:
 (Berk, 2016a, s. 416)

Ragıp Paşa, 1176/1762 tarihinde hazırlattığı vakfiyesi ile iki hâfız-ı kütüb ve iki hâfız-ı kütüb yamağı tayin etmiştir. Hâfız-ı kütüblerin başka işlerle meşgul olmamaları için yeteri kadar ücret ve oturmaları için yer de tahsis etmiştir. Birinci hâfız-ı kütübün ücreti günlük yüz yirmi, ikincisinin ise yüz on akçe olduğu bilinmektedir (Erünsal, 2020, ss. 273-274). Ragıp Paşa vakfiyesinde hâfız-ı kütüblerin “müderris, kuzat, e’imme ve hutebâ görevinde olanlara verilmeyeceği, Âsitâne-i Aliyye’de oturan müstakim ve liyakat sahibi kimselere verileceğini, nesilden devam edeceğini, imamet ve müezzinlik görevlerini yapmalarını ve cuma günü hariç altı gün çalışacaklarını” belirtmiştir (Buluş, 2019, ss. 52-53, 548-570). Mehmed Hulûsi Efendi’nin Râgıp Paşa Kütüphanesi’nde hâfız-ı kütüb olduğu, aynı zamanda Hekimoğlu Ali Paşa Camii’nde hatip ve Nusretiye Camii kürsü şeyhi olduğu farklı çalışmalarda geçmektedir (Berk, 2006a, s. 74; Derman, 2003, s. 532). Bu bilgiler kapsamında vakfiyedeki şartların tam olarak yerine getirilmediği düşünülebilir.

25. Sadrazam Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Esatzâde Hacı Mehmed Efendi

Kimlik	Esatzâde Hacı Mehmed Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	?	
Görev Yeri	Sadrazam Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Tâlik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Arapça	
Başlık Tipi	?	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	7	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	Burdur, Şeyh Sinan Cami Haziresi	
Mezar Taşı Metni		

Ya-Bâkî
 İlâhî ente rahmânî
 recâî minke gufrânî
 velâ te'hûz bi-isyânî
 ve kemmil küllü noxsânî
 Es'ad-zâde Hacı Mehmed
 Efendi ruhuna Fâtiha
 (Kazan ve Göçmen, 2007, s. 140)

Fotoğraf 28:
 (Kazan ve Göçmen, 2007, s. 140)

Fotoğraf 29:
 (Kazan ve Göçmen, 2007, s. 140)

Sadrazam Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi, aynı zamanda müteveli ve hâfız-1 kütüb görevini yürüten Esat Efendi adıyla da anıldığı farklı çalışmalar vasıtasıyla bilinmektedir (Kazan ve Göçmen, 2007, s. 138; Şahin, 2002, ss. 51-55). Derviş Mehmed Paşa, 25 Cemâziyelevvel 1233 (2 Nisan 1818) tarihli vakfiyesinde²⁰ Es-Seyyid eş-Şeyh Ömer Efendi'yi ve Es-Seyyid Ali Emin Efendi'yi [ibni Es-Seyyid eş-Şeyh Ömer Efendi] müteveli olarak görevlendirmiştir. Müteveli görevinin de nesilden devam edeceğini şart koşmuştur (Delibaş, 2019, ss. 155-160). Aynı vakfiyede müteveli Ömer Efendi'nin oğulları Es-Seyyid Ali Emin Efendi (hasbî müteveli) ve Es-Seyyid eş-Şeyh Hüseyin Esad Efendi'nin hâfız-1 kütüb olarak görevlendirildiği bilinmektedir. Hâfız-1 kütüb Hüseyin Esad Efendi'nin Şeyh Ali Zâde demekle ma'ruf olduğunu ve vefatından sonra kitapları kardeşi Es-Seyyid Ali Emin Efendi'ye devredildiğini bir sicil kaydından öğrenmekteyiz (Şahin, 2007, s. 51). Derviş Mehmed Paşa'nın vakfiyesine göre müteveli şartında olduğu gibi hâfız-1 kütüblük görevinin de nesilden devam etmesini şart koşmuştur. Vakfiye şartlarına ve Şeyh Sinan Camii Haziresi'ndeki mezar taşlarında yer alan bilgiler kapsamında, Şeyh Ali Zâde demekle ma'ruf es-Seyyid eş-Şeyh Hüseyin Esad Efendi'nin oğulları

²⁰ İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi, 122, s. 37a-38a'da yer alan Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın vakfiye transkripsiyonu için bakınız (Delibaş, 2019, ss. 155-160).

Esatzâde Hacı Mehmed Efendi ve Şeyh Alizâde Hacı Ömer Efendilerin de Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblük görevini yürüttükleri düşünülmektedir.

26. Sadrazam Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Şeyh Alizâde Hacı Ömer Efendi

Kimlik	Şeyh Alizâde Hacı Ömer Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1313/1895-96	
Görev Yeri	Sadrazam Derviş Mehmed Paşa Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Sülûs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Sarıklı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	10	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	Burdur, Şeyh Sinan Cami Haziresi	
Mezar Taşı Metni		

Ön Yüz

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî

Hüdâ bahtın küşâd eyleye şâd

beni kıl mağfiret koyma şefaâte

şefi'nden Muhammed Mustafa'da

yüzüm okuyun yârin rûz-ı cezâda

nasîb eyle cemâinden bana da

ve sekâhum Rabbuhum hamrîn-i ezelde

ki uşşâkın hemân kalb-i rasarda

Şeyh Ali-zâde merhûm Hacı Ömer Efendi

Rûhiyçûn Fâtiha Ramazan 1313

Arka Yüz

Hakk rızası çünkü müştâk-ı dü-cihânın kıluben

Rûhuna bir Fâtiha kıl on salavat söylen

afv ider Hakk adâbın hem kaldırur hep kubûrun

(Kazan ve Göçmen, 2007, s. 139)

Fotoğraf 30:
(Kazan ve Göçmen, 2007, s. 139)

Fotoğraf 31:
(Kazan ve Göçmen, 2007, s. 139)

27. Sultan Bayezid Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Evvel el-Hâc Süleymân Efendi

Kimlik	el-Hâc Süleymân Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	8 Muharrem 1248/7 Haziran 1832	
Görev Yeri	Sultan Bayezid Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Sülûs	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	8	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Aksaray, Muratpaşa Camii Haziresi	
Mezar Taşı Metni		

Hüve'l-Bâkî

Sultân Bâyezîd-i Velî hazretlerinin

Kütübhanesinde hâfız-ı kütüb-i

evvel ve Dârü't-tibâ'ati'l-Âmire

müdiri merhûm ve mağfûrun-leh

el-Hâc Süleymân Efendi

rûhuna el-fâtiha

Fî 8 M. sene 1248

(Ayanoğlu, 2022, s. 251)

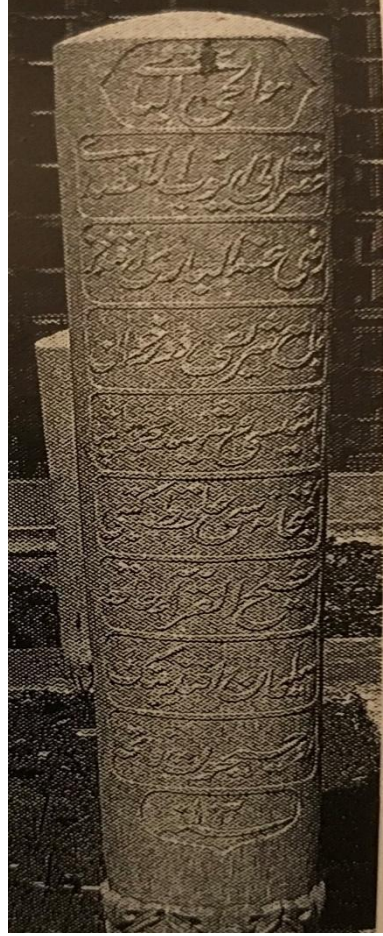
Fotoğraf 32:

İsmail Fazıl Ayanoğlu Arşivi, Milli Kütüphane Dijital Arşiv Koleksiyonu²¹

Mezar taşının İstanbul'da bulunması sebebiyle el-Hâc Süleymân Efendi'nin Bâyezid Külliye'sinde görev yaptığı düşünülebilir. Bu külliyenin 1583 ve 1597-98 yıllarındaki vakıf muhasebe defterine göre câmi ve medrese hâfız-ı kütüblerine günlük üç akçe ücret tahsis edildiği bilinmektedir (Erünsal, 2020 s. 153).

²¹ İsmail Fazıl Ayanoğlu Arşivi, Milli Kütüphane Dijital Arşiv Koleksiyonu (Saray Erkamı ile Memur Mezar Taşları-06 Mil Yz Müs 116-2-3). İsmail Fazıl Ayanoğlu Arşivinden, Değerli Hocam Talip Mert'in yönlendirmesi ve H. Necdet İşli, Mehmet Kökrek'in çalışması vasıtasıyla haberdar oldum (İşli ve Kökrek, 2017, s. 31, 40).

28. Şehîd Mehmed Paşa Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Şeyü'l-kurrâ Hâfız Süleymân Efendi

Kimlik	Şeyü'l-kurrâ Hâfız Süleymân Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1 Şevval 1334/9 Ağustos 1916 (Koç, 2021, s. 725).	
Görev Yeri	Şehîd Mehmed Paşa Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Talik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Üstüvanî	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	10	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul, Eyüpsultan - Sokullu Mehmed Paşa Türbesi	

Mezar Taşı Metni

Hüve-l-[Hayyu'l]-Bâkî

Hazret-i Ebâ Eyyübü'l-Ensâri

Radiye anhü'l-Bârî Efendimiz

Câmi'-i şerîfi devr-hân

başısı ve Şehîd Mehmed Paşa

kütübhânesi Hâfız-ı kütübü

şeyhu'l-kurrâ Hâfız

Süleymân Efendinin

rûhıyçün fâtiha

sene 13[34]

(Bacque-Grammont, Laqueur ve Vatin, 1990, s. 204; Koç, 2021, s. 725)

Fotoğraf 33:

(Bacque-Grammont, Laqueur ve Vatin, 1990, s. ek-47)

Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın 981-82/1574-75 tarihli vakfiyeleriyle İstanbul ve Burgos'taki medreselerinde kütüphane kurduğu bilinmektedir. Sokollu Mehmed Paşa Medresesi hâfız-ı kütübünün günlük beş akçe ücret aldığı vakıf kaydından aktarılmaktadır (Erünsal, 2020, s. 179, 446). Şeyü'l-kurrâ Hâfız Süleymân Efendi'nin mezar taşından Şehîd Mehmed Paşa Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüb olduğu anlaşılmaktadır.

29. Tahir Ağa Hangâhı/Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi) Birinci Hâfız-ı Kütübü Şeyh İbrahim Hayranî Efendi

Kimlik	Şeyh İbrahim Hayranî Efendi	Mezar Taşı Görsele
Tarih	1260/1844-45	
Görev Yeri	Tahir Ağa Hangâhı/Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi)	
Yazı Türü	Celî Talik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	10	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Üsküdar, Çiçekçi Cami (Küçük Selimiye Cami) Haziresi ²³	
Mezar Taşı Metni		

Hüvel Hayyüllezi Lâ Yemût

Ecille-i meşâyih-i Nakşibendiyye'den Kutb
el-ârifin merhûm Behcet Efendi hazretlerinin
hulefâsından Âsitâne-i Aliyye'den Tahir
Ağa Hankâhı'nda seccâde-nişîn-i
meşihat olan umde-i ashâb-ı irfân
ve zübde-i erbâb-ı zühd ü ittikân merhûm
ve mağfûrun-leh Şeyh İbrahim Hayranî
Efendi'nin rûhiyçün lillâhi'l-Fâtiha
Sene 1260
(Haskan, 2001, s. 151; Behcetî İsmail Hakkı, 1976, s. 93)

Fotoğraf 34²²:

Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî çalışmasında “*Hanikahda müşarileyh Hazretleri ilk hâfız-ı kütüb oldukları ve ecille-i ulemây-ı izâmdan Kara Hüseyin Hâmid el-Ankarevî Hazretlerinin mürişid-i ekremleri buldukları ve ecille-i erkân-ı Behcetiye meyânında mümtâz, azizi dilpesend oldukları arz olunur*” notunu düşmüştür (Behcetî İsmail Hakkı, 1976, s. 93). Mezar taşı metnini ise; “*Hüv'el ha'üllezî lâ yemut Kutb'ül-ârifin, gavs'ül-vâsilîn, cenab-ı şeyh Ali Behcet el Konevî kuddise sırruh'üs-sâmî Hazretlerinin hulefay-ı kirâmından Âsitâne-i aliyyede Tahir Ağa Hankahı'nda seccadenişîn-i meşihat olan umda-i ashâb-ı irfân ve zübde-i erbâb-ı zühd ü itkan Şeyh İbrahim Hayranî Efendi, kuddise sırruh Hazretleri, Sene 1260*” şeklinde paylaşmaktadır (Behcetî İsmail Hakkı, 1976, ss. 92-93).

²² Fotoğraf, Burak Delibaş tarafından 15 Ağustos 2020 tarihinde çekilmiştir.

²³ Behcetî İsmail Hakkı'nın “*Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*” eserinden mezar taşının Üsküdar'da olduğunu öğrenmekteyiz (Behcetî İsmail Hakkı, 1976, s. 93). Mehmet Nermi Haskan yapmış olduğu çalışmasında Çiçekçi Cami (Küçük Selimiye Cami) Haziresi'ne, Salı Tekkesi'ndeki ve Karacaahmet Mezarlığına duvar yapılırken Tunusbağı civarından mezar taşlarının bu cami haziresine getirildiğini bildirmektedir. Şeyh İbrahim Hayranî'ye ait mezar taşının da bu vesile ile Çiçekçi Cami Haziresi'ne taşındığını öğrenmekteyiz (Haskan, 2001, s. 148; Haskan, 2001, s. 948-949).

Dahiliye Nâzırı Mehmed Said Pertev Paşa, Selimiye Nakşibendî Dergâhı'nda kütüphane yaptırmış ve iki hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Pertev Paşa'nın vakfiyesine göre birinci hâfız-ı kütüblük görevine tekke şeyhi İbrahim Hayrani Efendi'nin, ikinci hâfız-ı kütüblük görevine ise Hattât İbrahim Efendi'nin tayin edilmesini istemiştir (Erünsal, 2020, s. 324, 430).

30. Tahir Ağa Hangâhı/Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi) İkinci Hâfız-ı Kütübü İbrahim Efendi

Kimlik	İbrahim Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	Tahir Ağa Hangâhı/Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi)	
Görev Yeri	1277/1860-61	
Yazı Türü	Celî Talîk	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	12	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Üsküdar, Çiçekçi Cami (Küçük Selimiye Cami) Haziresi	
Mezar Taşı Metni		

Hüvel Hayyüllezi Lâ Yemût
 Hazret-i Behçet Ali Nakşibendi mülkün
 Berberi hem bendegânındandı bu zât-ı nihân?
 Dergâhında çok zaman itdü vekilü'l-harelik
 Hâfız-ı darü'l-kütübken erdi vakt-i vâpesiyn
 Gûş edince irci'i fermanını âgâh olub
 Zikr idüb ism-i celâl-i iysar-ı can etti hemin
 Zâir-i peygamber ve haccül harem olmuş idi
 Hâsılı bir pir-i dil-i âgâh idi irfan-ı güzin
 Eyledi tarihini inşa şeyh Mevlevî
 Kıldı İbrahim Efendi azm-ı Firdevs-i berîn
 Sene 1277

Fotoğraf 35²⁴:

Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî çalışmasında mezar taşı metnini “*Kutb-ı dâire-i hakikat Mevlânâ cenab-ı Şeyh Ali Behcet Efendi Kuddise sırruh'ül-azizin dâire-i âlîleri ve hanikah-ı feyz penâh müdiri Hâfız-ı kütüb İbrahim Efendi ruhiyçün el-fâtiha Eyledi tarihini inşâ Senih'ül-Mevlevî kıldı İbrahim Efendi azm-ı firdevs-i berîn rahimeh'ullah sene 1277*” şeklinde paylaşmaktadır (Behcetî İsmail Hakkı, 1976, s. 96).

²⁴ Fotoğraf, Burak Delibaş tarafından 15 Ağustos 2020 tarihinde çekilmiştir.

31. Tahir Ağa Hangâhı/Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi) Hâfız-ı Kütübü eş-Şeyh el-Hâc Mehmed Feyzullah Efendi

Kimlik	eş-Şeyh el-Hâc Mehmed Feyzullah Efendi	Mezar Taşı Görsele
Tarih	1286/1869-70	
Görev Yeri	Tahir Ağa Hangâhı/Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi)	
Yazı Türü	Celî Talik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Örfî Destarlı	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	13	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Üsküdar, Çiçekçi Cami (Küçük Selimiye Cami) Haziresi ²⁶	
Mezar Taşı Metni		

Hüve'l-Bâkî

Ecille-i meşâyih-i Nakşibendiyye'den Kutbü'l-ârifîn

Ali Behcet Efendi hazretlerinin hulefâ-yı

İrşâdlarından Âsitâne-i Aliyye'de

Tahir Ağa Dergâh-ı şerîfinde seccâde-nişîn-i

irşâd olan el-merhûm el-mağfûr

İbrahim Hayrânî Efendi'nin mahdûmu

ve dergâh-ı mezkûrun Şeyhi iken

âzim-i dâr-ı cinân olan el-merhûm el-mebrûr

el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbi'l-Gafûr eş-Şeyh

el-Hâc Mehmed Feyzullah Efendi'nin ve kâffe-i

ehl-i îmânın ervahıyçün Fâtiha

Sene 1286

(Haskan, 2001, s. 152; Behcetî İsmail Hakkı, 1976, s. 93)

Fotoğraf 36²⁵:

Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî çalışmasında “İntikalen hâfız-ı kütüb olarak vazife ta'kib buyurmuşlar. Müşarileyh eş-leyh elhac Mehmed Feyzullah Efendi Hazretlerinin mahdum-ı âlikadirleri urefây-ı kirâm ve güzîde azîzan-ı Zevilihtirâmdan hâla Tahir Ağa Hanikahı seccadenişîni eş-şeyh Ali Behcet Efendi Hazretleri, sellemeh'ullah ve tavel'allahu ömreh” notunu düşmüştür. Mezar taşı metnini ise; “Nezd-i âlilerinde defîn-i hâk-ı iturnâk mahdum-ı âlikadirleri ve Tahir Ağa hanikahı şerifi

²⁵ Fotoğraf, Burak Delibaş tarafından 15 Ağustos 2020 tarihinde çekilmiştir.

²⁶ Behcetî İsmail Hakkı'nın “Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar” eserinden mezar taşının Üsküdar'da olduğunu öğrenmekteyiz (Behcetî İsmail Hakkı, 1976, s. 93). Mehmet Nermi Haskan yapmış olduğu çalışmasında Çiçekçi Cami (Küçük Selimiye Cami) Haziresi'ne, Salı Tekkesi'ndeki ve Karacaahmet Mezarlığına duvar yapılırken Tunusbağı civarından mezar taşlarının bu cami haziresine getirildiğini bildirmektedir. Eş-Şeyh el-Hâc Mehmed Feyzullah Efendi'ye ait mezar taşının da bu vesile ile Çiçekçi Cami Haziresi'ne taşındığını öğrenmekteyiz (Haskan, 2001, s. 148).

seccadenişini kudret'ül-ârifîn eş-Şeyh elhac Mehmet Feyzullah Efendi Hazretleri, Rahimehûllah. Sene 1286" şeklinde paylaşmaktadır (Behcetî İsmail Hakkı, 1976, s. 94).

32. Tayyar Mahmûd Paşa ve Abdullah Râmiz Paşa Hâfız-ı Kütübü es-Seyyid Hasan Aynî Efendi

Kimlik	es-Seyyid Hasan Aynî Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	4 Safer 1253/10 Mayıs 1837	
Görev Yeri	Tayyar Mahmûd Paşa ve Abdullah Râmiz Paşa Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Tâlik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Mevlevî Destarlı Sikke	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	10	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul – Beyoğlu, Galata Mevlevihanesi, Hamuşan Haziresi	
Mezar Taşı Metni		

Yâ hû

kibâr-ı vâlâ-tebâr-ı tarîk-i sa'âdet-refik-i

Mevleviyye'den Bâb-ı Âlî hâcesi

iken bâl-küşâ-yı semâ'-kede-i

lâhût olan sultânü's-şu'arâ

ve burhânü'l-'urefâ 'Ayntâbî mevlânâ

es-Seyyid Hasan 'Aynî Efendi

hazretlerinin rûh-ı pür-fütûhlarına

rızâen lillâhi ta'âlâ el-fâtiha

Fî 4 S sene 1253

(Küçükkaya, 2019, s. 87; İBB Beyoğlu Hamuşan Hazire Projesi, 2011, No: 157)

Fotoğraf 37²⁷:
(Küçükkaya, 2019, s. 298)

Es-Seyyid Hasan Aynî Efendi'nin Tayyar ve Râmiz Paşaların kütüphanesinde hâfız-ı kütüblük yaptığı literatürdeki çalışmalardan anlaşılmaktadır (Aksoyak, 2016, s. 346; Arslan, 2014²⁸; Ünver, 1991, s. 270).

²⁷ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Etüd ve Projeler Daire Başkanlığı Tarihi Çevre Koruma Müdürlüğü, Beyoğlu Hamuşan Hazire Alanı Rölöve, Restorasyon ve Çevre Düzenleme Projesi içerisinde ayrıca pehleli mezarın resmi mevcuttur (İBB Beyoğlu Hamuşan Hazire Projesi, No: 157).

²⁸ Mehmet Arslan'ın çalışmasının yer aldığı web sitesinden Değerli Hocam Prof. Dr. R. Tüba Karatepe yönlendirmesi vasıtasıyla haberdar oldum. "AYNÎ, Antepli" 6 Mayıs 2020 tarihinde <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ayni-antepli> adresinden erişildi.

33. Hâfız-ı Kütüb Hacı Mustafa Efendi

Kimlik	Hacı Mustafa Efendi	Mezar Taşı Görsele
Tarih	2 Şevval 1317/3 Şubat 1900	
Görev Yeri	Yerebatan Kütüphanesi	
Yazı Türü	Talîk	
İşleniş Tekniği	Oyma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	Yuvarlak Alın	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	9	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı, 8. Ada	

Mezar Taşı Metni

Mütebahhirîn-i ilmiyyeden ve Yerebatan Kütüphanesi Hâfız-ı kütüblerinden Hacı Mustafa Efendi ile zevcesi Fâtımatü'z-Zehra Hanım'ın rûhlarına Fâtiha

Hacı Mustafa Efendi'nin	Zevcesi Fâtımatü'z-Zehra Hanım'ın
târîh-i vefâtı	târîh-i vefâtı
2 Şevval 1317	22 Zi'l-ka'de 1327
yevm-i cum'a	yevm-i pazarertesi
21 Kânûn-ı sâni 1315	23 Teşrîn-i sâni 1325 ²⁹

Fotoğraf 38²⁹:

Sahaflar Şeyhizâde Es'ad Efendi'nin 1262/1845 ve 1264/1848 tarihli vakfiyeleriyle Sultanahmet Yerebatan Caddesi'nde bir kütüphane kurduğu ve üç hâfız-ı kütüb görevlendirdiği bilinmektedir (Erünsal, 2020, ss. 342-343; Çavdar Karatepe, 1995, s. 347). Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi koleksiyon listesinde Esad Efendi Kütüphanesi (Yerebatan)³⁰ olarak belirtilmektedir. Bu sebeple Hacı Mustafa Efendi'nin mezar taşında belirtilen Yerebatan Kütüphanesi'nin, Esad Efendi'nin Yerebatan Caddesi'nde kurduğu kütüphane olabileceği düşünülmektedir.

²⁹ Mezar taşı metnini ve fotoğrafını 3 Haziran 2024 tarihinde benimle paylaşan Mehmet Genç'e teşekkür ederim.

³⁰ Esad Efendi Kütüphanesi, 1918 yılında Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.

34. Yusuf Ağa Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Abdurrahmân Sıdkî Efendi

Kimlik	Abdurrahmân Sıdkî Efendi	Mezar Taşı Görseli
Tarih	1323/1905-06	
Görev Yeri	Yusuf Ağa Kütüphanesi	
Yazı Türü	Celî Tâlik	
İşleniş Tekniği	Kabartma	
Metin Dili	Osmanlı Türkçesi	
Başlık Tipi	?	
Ünvan	Efendi	
Satır Sayısı	7	
Mezar Taşının Bulunduğu Yer	Konya, Yediler Mezarlığı	
Mezar Taşı Metni		

Hüve'l-Bâkî

Merhûm ve mağfûrun-leh

Ulemâ-i kirâmdan Sultân

Selim İmâmı el-Hâc

Abdurrahman Efendi'nin

Rûhiyçün Fâtiha

1323

Fotoğraf 39³¹:

Asıl ismi Abdurrahman olup mahlası Sıdkî ile de anılmaktadır. 1257/1841 yılında Konya'da doğmuştur. Sultan Veled Medresesi'nde 30 yıl kadar müderrislik, Sultan Selim Câmii'nde imamlık ve Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblük yapmıştır. Sadettin Nüzhet (Ergun) ve Mehmet Ferit (Uğur) tarafından hazırlanan "Konya Vilayeti Halkiyat ve Harsiyatı" kitabında 1321/1903 tarihinde vefat ettiği belirtilmekte ve bazı manzumelerine yer verilmektedir (Ergun ve Uğur, 2002, ss. 172-174). Konya Yediler Mezarlığı'na defnedilmiştir. Yusuf Ağa, vakfiyesinde personelin ücretinin altı ayda bir verilmesi ve hâfız-ı kütüblerin Konya halkından olması gibi şartlar belirlemiştir (Erünsal, 2020, s. 298, 407). Yusuf Ağa vakfiyesine göre, yevmi yüz akçe vazife ile hâfız-ı kütüb-i evvel, yevmi doksan akçe vazife ile hâfız-ı kütüb-i sani ve yevmi ellışer akçe vazife ile yamağ-i evvel ve yamağ-i sani tayin etmiştir (Buluş, 2019, s. 663).

Hâfız-ı Kütüb Mezar Taşlarının Değerlendirilmesi

Mezar taşı metni tespit edilen otuz dört hâfız-ı kütübden otuz üçünün mezar taşı fotoğrafına erişilmiştir. Mezar taşı metinleri ve fotoğrafları incelendiğinde, yirmi altı mezar taşının İstanbul'da, ikisinin Burdur'da olduğu; Bayburt, Bursa, Çorum, Konya, Rodos ve Trabzon'da ise birer adet mezar taşı bulunduğu tespit edilmiştir. İstanbul Kadı Sicillerine göre yapılan çalışmalarda en fazla kütüphanenin

³¹ Mezar taşı fotoğrafını 26 Temmuz 2020 tarihinde benimle paylaşan Ayşe Buluş'a teşekkür ederim. Abdurrahman Efendi'nin kabri başında günümüz harfleriyle yeni mezar taşı da yer almaktadır. "هوالباقى / merhum ve mağfuruleh / ülema-i kiramdan / Sultan Selim Cami / İmami el-hac / Abdurrahman / Efendi'nin / ruhu için Fatiha / Ö: 1323-1907"

İstanbul'da kurulduğu belirtilmektedir (Buluş, 2019, s. 41; Delibaş, 2019, s. 28). Bu durumda en fazla hâfız-ı kütüb mezar taşının da İstanbul'da olması doğal bir sonuç olarak kabul edilmelidir.

Tespit edilen fotoğraflara göre otuz iki mezar taşının kabartma, bir mezar taşının oyma tekniği ile hazırlandığı tespit edilmiştir. Mezar taşı başlıkları incelendiğinde ise; on iki başlığın örfi destarlı, dört başlığın mevlevî sikke, üç başlığın üstüvanî, üç başlığın kâtibî, iki başlığın sarıklı olduğu ve her birinden birer adet olmak üzere mevlevî destarlı sikke, melamî, yuvarlak alın ve azizi fes türünde başlıklar bulunduğu tespit edilmiştir. Altı mezar taşının başlığı ise tespit edilememiştir. Yaygın usule göre, vakfiyelerde hâfız-ı kütüblerin tayin şartları belirtilmektedir. Bu şartlara göre hâfız-ı kütüblerin vakıf kadrolarında başka görevler de yaptığı anlaşılmaktadır (Erünsal, 2020, ss. 428-429; Buluş, 2019, s. 48; Delibaş, 2019, ss. 34-35). Bu sebeple mezar taşlarında farklı başlık türlerini görmek mümkündür. En fazla örfi destarlı başlıkların tespit edilmesi hâfız-ı kütüblük mesleğinin ulemâ sınıfında yer aldığı yeni bir kanıtı olarak değerlendirilmelidir (Erünsal, 2020, s. 422).

Otuz üç mezar taşı Osmanlı Türkçesi ile yazılırken bir mezar taşı Arapça olarak yazılmıştır. Bu mezar taşlarının on altısı celî tâlik, on beşi celî sülüs ve ikisi tâlik türünde yazılmıştır. Fotoğrafına ulaşılamayan mezar taşının yazı türü ise bilinmemektedir. Mezar taşı metinleri beş ile on altı satır aralığında değişmektedir. Mezar taşı metinleri ünvan olarak incelendiğinde ise; yirmi yedi mezar taşında efendi ve her birinden birer adet olmak üzere dede, derviş, derviş ile dede, molla dede ve hacı kullanıldığı görülmektedir. Bir mezar taşında ise ünvan kullanılmamıştır.

Otuz dört mezar taşı metni incelendiğinde hâfız-ı kütübe ilişkin sadece yirmi dört mezar taşında doğrudan meslek/görev bildiriminde bulunduğu tespit edilmiştir. Bu mezar taşlarında “hâfız-ı kütüb, baş hâfız-ı kütüb, hâfız-ı kütüb-i evvel, hâfız-ı darü'l-kütüb, muhâfız-ı kütüb” ifadeleri yer almakla beraber farklı meslek/görev bildirimlerinin olduğu da görülmektedir. Mezar taşı metinlerinde kütüphane adı ve hâfız-ı kütüb ifadesi incelendiğinde on yedi mezar taşında bu duruma rastlanmaktadır. Belirtilen kütüphane isimleri; Âtıf Efendi Kütüphanesi(3), Galata Mevlevihânesi(2), Ayasofya-ı Kebîr Kütüphanesi(2), Abdülmecid Han Kütüphanesi(1), Hamidiye Kütüphanesi(1), Nuruosmaniye Kütüphanesi(1), Sultan Bayezid Kütüphanesi(1), Şehîd Mehmed Paşa Kütüphanesi(1), Cami-i Kebîr(1), Amca-zâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi(1), Yerebatan Kütüphanesi(1), Bostancılar Ocağı Kütüphanesi(1) ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun(1) olarak görülmektedir. Bu durum önemli görülen kütüphanelerde hâfız-ı kütüblük görevinin, mezar taşına yazılmaya değer görüldüğü yönünde yorumlanabilmektedir. Mezar taşında hâfız-ı kütüb ifadesi yer almayanlar için bu durum farklılık göstermektedir. Diğer görevlerinin daha ön planda olmasından kaynaklı hâfız-ı kütüb ifadesine veya kütüphane adına yer verilmediği düşünülebilir.

Tablo 1. Mezar Taşı Tespit Edilen Hâfız-ı Kütübler

Sıra	Hâfız-ı Kütüb İsmi	Kurumu	Ölüm Tarihi (Hicri)	Ölüm Tarihi (Miladi)	Mezar Taşı Kitabesi Yaz Türü	İşle niş Tekniği	Metin Dili	Başlık Tipi	Ünvan	Mezar Taşı Satır Sayısı	Mezar Taşının Bulunduğu İl ve Mezarlık/Hazire
1	Süleyman Efendi	Abdülmecid Han Kütüphanesi	19 Safer 1261	27 Şubat 1845	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	8	İstanbul - Zeynep Sultan Camii Haziresi
2	-	Amca-zâde Hüseyin Paşa Medresesi	-	-	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	-	-	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı
3	el-Hâc Hüseyin Efendi	Âtîf Efendi Kütüphanesi	1197	1782-83	Celi sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Kâtübî	Efendi	7	İstanbul - Şeyh Vefa Camii Haziresi
4	el-Hâc Muhammed Efendi	Âtîf Efendi Kütüphanesi	15 Receb 1235	28 Nisan 1820	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	-	Efendi	7	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı
5	es-Seyyid Hasan Şükrü Efendi	Âtîf Efendi Kütüphanesi	1 Muharrem 1253	7 Nisan 1837	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	8	İstanbul - Molla Gürani Camii Yanındaki Hazire
6	el-Hâc Süleyman Efendi	Ayasofya-ı Kebir Kütüphanesi	1231	1815-16	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Üstüvani	Efendi	7	İstanbul - Maltepe Mezarlığı
7	Musa Efendi	Ayasofya-ı Kebir Kütüphanesi	28 Cemaziyelevvel 1247	4 Kasım 1831	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	8	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı
8	Hacı Muhammed Efendi	Bilinmiyor	10 Ramazan 1264	10 Ağustos 1848	-	-	Osmanlı Türkçesi	-	Efendi	16	Trabzon - Küçük İmaret Mezarlığı
9	Hafız Mehmed Efendi ibni Mercimek Yusuf	Bilinmiyor	15 Şevval 1264	14 Eylül 1848	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	-	Efendi	9	Rodos - Gani Ahmet Müslüman Mezarlığı
10	Karaalîzâde Mustafa Efendi	Bilinmiyor	1331	1912-13	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Sarklı	Efendi	5	Çorum - Ulu Mezarlık
11	Şeyh Hacı Hasan Rüşdî	Bilinmiyor	1335	1916-17	Tâlik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Hacı	14	Bayburt - Ulu Camii Haziresi
12	Osman Efendi ibni Murad	Bostancı Ocağı	2 Şaban 1195	24 Temmuz 1781	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Kâtübî	Efendi	6	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı
13	Mehmed Said Efendi	Bursa Camii Kebir	1 Cemaziyelehâir 1315	28 Ekim 1897	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	9	Bursa - Pınarbaşı Mezarlığı
14	Harîrîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi	Fâti'h Kütüphanesi	2 Zilkade 1299	15 Eylül 1882	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Üstüvani	Efendi	16	İstanbul - Şeyh Hasib Efendi Rifâi Dergâhı
15	Ebu's-Suûd Zâde Suûd El-Mevlevî	Fâti'h Millet Kütüphanesi	23 Şevval 1367	28.Ağu.48	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	-	-	6	İstanbul - Merkez Efendi Camii Haziresi ve Mezarlığı
16	es-Seyyid Mehmed Molla Dede	Galata Mevlevihânesi	5 Muharrem 1257	27 Şubat 1841	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Mevlevî Sikke	Molla Dede	10	İstanbul - Galata Mevlevihânesi Haziresi
17	İsmail Dede	Galata Mevlevihânesi	2 Cemaziyelevvel 1284	1 Eylül 1867	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Mevlevî Sikke	Dede	9	İstanbul - Galata Mevlevihânesi Haziresi
18	Dervîş Mehmed	Galata Mevlevihânesi	19 Cemaziyelehâir 1285	7 Ekim 1868	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Mevlevî Sikke	Dervîş	9	İstanbul - Galata Mevlevihânesi Haziresi
19	Dervîş Mustafa Dede	Güzel Hisar	1 Ramazan 1251	21 Aralık 1835	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Mevlevî Sikke	Dervîş/ Dede	7	İstanbul - Galata Mevlevihânesi Haziresi
20	es-Seyyid Hüseyin Hüsnî Efendi	Hamidiye Kütüphanesi	13 Zilhicce 1295	8 Aralık 1878	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	7	İstanbul - Eski Topkapı Mezarlığı
21	Es'ad Efendi-zâde Fethî Efendi	Mühendishane-i Berri-i Hümayun	1277	1860-61	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Azîzî Fes	Efendi	8	İstanbul - Şeyh Murad-ı Buhârî Tekkesi
22	Nedim (Ahmed) Efendi	Neveşehîrî Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi	15 Rebiülevvel 1143	28 Eylül 1730	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Melâmî	Efendi	8	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı
23	Muhammed Efendi	Nuruosmaniye Kütüphanesi	2 Şaban 1187	19 Ekim 1773	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Kâtübî	Efendi	6	İstanbul - Edirnekapı
24	Mehmed Hulîsi Efendi	Râğb Paşa Kütüphanesi	1291	Mays-Haziran 1874	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	9	İstanbul - Merkez Efendi Camii Haziresi ve Mezarlığı
25	Esatzâde Hacı Mehmed Efendi	Sadrazam Dervîş Mehmed Paşa Kütüphanesi	?	?	Celi Talik	Kabartma	Arapça	-	Efendi	7	Burdur - Şeyh Sinan Camii Haziresi
26	Şeyh Alîzâde Hacı Ömer Efendi	Sadrazam Dervîş Mehmed Paşa Kütüphanesi	1313	1895-96	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Sarklı	Efendi	10	Burdur - Şeyh Sinan Camii Haziresi
27	el-Hâc Süleymân Efendi	Sultan Bayezid Kütüphanesi	8 Muharram 1248	7 Haziran 1832	Celi Sütlüs	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	8	İstanbul - Muratpaşa Camii Haziresi
28	Şeyh 'Hurrâ Hâfız Süleymân Efendi	Şehîd Mehmed Paşa Kütüphanesi	1 Şevval 1334	9 Ağustos 1916	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Üstüvani	Efendi	10	İstanbul - Sokullu Mehmed Paşa Türbesi
29	Şeyh İbrâhim Hayranî Efendi	Tahir Ağa Hangâhı / Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi)	1260	1844-45	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	10	İstanbul - Çiçekçi Camii Haziresi
30	İbrahim Efendi	Tahir Ağa Hangâhı / Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi)	1277	1860-61	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	12	İstanbul - Çiçekçi Camii Haziresi
31	eş-Şeyh el-Hâc Mehmet Feyzullah Efendi	Tahir Ağa Hangâhı / Tekkesi (Pertev Paşa Kütüphanesi)	1286	1869-70	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Örfî Destarlı	Efendi	13	İstanbul - Çiçekçi Camii Haziresi
32	es-Seyyid Hasan Aynî Efendi	Tayyar Mahmûd Paşa ve Abdullâh Râmîz Paşa Kütüphaneleri	4 Safer 1253	10 Mayıs 1837	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	Mevlevî Destarlı Sikke	Efendi	10	İstanbul - Galata Mevlevihânesi Haziresi
33	Hacı Mustafa Efendi	Yerebatan Kütüphanesi	2 Şevval 1317	3 Şubat 1900	Tâlik	Oyma	Osmanlı Türkçesi	Yuvarlak Alın	Efendi	9	İstanbul - Karacaahmet Mezarlığı
34	Abdurrahmân Sıdkî Efendi	Yusuf Ağa Kütüphanesi	1323	1905-06	Celi Talik	Kabartma	Osmanlı Türkçesi	-	Efendi	7	Konya - Yediler Mezarlığı

Mezar Taşına Ulaşılamayan Hâfız-ı Kütübler

Araştırma kapsamında incelenen literatürde defin yeri belirtilen ancak ziyaret edildiğinde veya farklı araştırmalar incelendiğinde, mezar taşına, mezar taşı hakkında bilgilere ya da fotoğraflarına ulaşılamayan hâfız-ı kütüblere bu bölümde yer verilmiştir.

1. Kütüphane-i Umûmî-i Osmanî Hâfız-ı Kütübü el-Hâc Hâfız Hasan Tahsin Efendi (5 Safer 1332/3 Ocak 1914)

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Hasan Tahsin Efendi'nin (d.1267/1850-51) Bayezid Umumî Kütüphanesi'nin açıldığında ikinci daha sonra da birinci hâfız-ı kütüb olduğunu ve vefatına kadar görev yaptığını bildirmektedir. 5 Safer 1332 yılında vefat ederek Bahâriye sırtındaki kabristanda kızının yanına defnedilmiştir (İbnülemin Mahmud Kemal, 1970, s. 431). Bahâriye sırtlarına yapılan saha ziyaretinde mezar taşı tespit edilememiştir.

2. Bayezid Umumî Kütüphanesi ve Millet Kütüphanesi Memuru Nizamüddin Efendi (15 Şaban 1353/23 Kasım 1934)

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Nizamüddin Efendi'nin (d.1310/1892) Bayezid Umumî Kütüphanesi müdürü Hasan Tahsin Efendi'nin oğlu olduğu ve babasının mâhiyetinde kütüphanede çalıştığını bildirmektedir. Sonrasında ise Fatih'teki Millet Kütüphanesi'nde memur olduğunu yazmaktadır. İstanbul'da Merkez Efendi Kabristanı'na defnedilmiştir (İbnülemin Mahmud Kemal, 1970, s. 240). Merkez Efendi kabristanını inceleyen ve mezar taşlarını derleyen çalışmalarda Nizamüddin Efendi'ye ait verilere ulaşılammıştır.

3. Yusuf Kâmil Paşa Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü el-Hâc Mehmed Zeki Efendi (9 Safer 1299/31 Aralık 1881)

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Mehmed Zeki Efendi'nin (Zeki Dede-d.1237/1821) Yusuf Kâmil Paşa konağında mesnevî okuttuğunu, kütüphanesinde hâfız-ı kütüb sıfatıyla bulunduğunu ve paşanın istediği kitapları istinsah ettiğini bildirmektedir. Zeki Dede 1874 yılında Üsküdar Mevlevihane'sine tayin olmuş ve 1299/1881 yılında vefat ederek Mevlevihane haziresine defnedildiğini belirtmektedir (İbnülemin Mahmud Kemal, 1970, s. 639; Küçük, 2004, s. 174). Sandukası önünde bulunan ve Üsküdarlı şair Senih Efendi'ye ait kitabe, Mehmet Nermi Haskan tarafından, sandukasına ait fotoğraf M. Şinasi Acar tarafından yayımlanmıştır (Haskan, 2001, s. 258; Acar, 2004, s. 94). Ancak yayımlanan çalışmalarda mezar taşına dair bilgi veya fotoğraf tespit edilememiştir.

4. Köprülü Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Ali Mansûrî Efendi (1134/1722)

Kütüphanede hâfız-ı kütüb ve muhaddis olup 1102'de (1690/91) II. Süleyman'ın annesi Sâliha Sultan için Süleymaniye Türbesi'nde kurrâ şeyhliği verilmiştir. 1128'de (1716) şeyhülkurrâ olmuş ve 1134'te (1722) vefat ederek Üsküdar Harmanlık'ta defnedilmiştir (Mehmed Süreyyâ, 1999a, s. 268).

5. Fatih Emîr Buhârî Tekkesi Hâfız-ı Kütübü Ni'metullah Efendi (968/1560-61)

Ni'metullah Efendi'nin Emir Buhârî Tekkesi şeyhi Abdüllâtîf Efendi'ye hâfız-ı kütüb olduğunu 968'de (1560/61) vefat ederek Edirnekapi dışında zaviyesine defnedildiğini Sicill-i Osmanî'den öğrenmekteyiz (Mehmed Süreyyâ, 1999c, s. 1256).

6. Nuruosmaniye Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Nusret Efendi (1208/1793-94)

Nusret Efendi'nin Nuruosmaniye Kütüphanesi'nin üçüncü hâfız-ı kütübü olduğunu ve ders vermekle meşgul olarak 1208'de (1793/94) vefat ettiğini Sicill-i Osmanî'den (Mehmed Süreyyâ, 1999c, s. 1278), Kâşgarî Dergâhı'nda medfûn olduğunu Osmanlı Müellifleri kitabından öğrenmekteyiz (Mehmed Tâhir, 1975, s. 227).

7. Topkapı Saray Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Mehmed Es'ad Efendi (1144/ 1731-32)

III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda kurduğu kütüphanede hâfız-ı kütüb olarak vazifelendirilmiştir. Edirnekapi'daki Emîr Buhârî Tekkesi yakınındaki kabristanda medfûn olduğu bilinmektedir (Sarıkavak, 2013, s. 322). Vefat tarihi Sicill-i Osmanî'de 1142/1729-30, Osmanlı Müellifleri'nde 1143 /1730-31 olarak verilmektedir (Mehmed Tâhir, [t.y.], s. 308-309; Mehmed Süreyyâ, 1999b, s. 487).

8. Saray Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Mollâ Lutfî (25 Rebûlâhir 900/23 Ocak 1495)

Asıl adı Lutfullâh olup "Mollâ Lutfî, Sarı Lutfî, Deli Lutfî, Maktûl Lutfî" gibi lakaplarla da tanınmıştır. Fâtih Sultan Mehmed tarafından saray kütüphanesine hâfız-ı kütüb olarak tayin edilmiştir (Erünsal, 2015, s. 206). Eyüp'te Defterdar Mahmûd Çelebi Mescidi yakınına medfûndur (Gökyay ve Özen, 2005 s. s. 255; Erünsal, 2020, ss. 126-127; Ünver, 1943, ss. 11-13). Kabri günümüzde Nazlı Defterdar Mahmut Efendi Camii ile II. Mahmut tarafından yaptırılan Feshane yapıları arasında açık türbe halindedir.³²

9. Duyûn-i Umûmiye Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Ali Rıza Efendi

Ali Rıza Efendi'nin Duyûn-i Umûmiye Kütüphanesi'nde görev yaptığını kızı Münîre Hanım'ın mezar taşı vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Münîre Hanım'ın mezar taşı "Âh mine'l-mevt / Hacı Süleyman Ağa'nın mahdumu / Duyûn-i Umûmiye Kütüphanesinden / Ali Rıza Efendi'nin / kerîmesi Münîre Hanım'ın / ...?" Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı 9. Ada'da yer almaktadır (Çoktan, 1996, s. 180).

10. Murad Molla Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Mehmet Hazmi Tura (5 Muharrem 1380/29 Haziran 1960)

Müderresliği sırasında, açılan hâfız-ı kütüblük sınavını kazanarak 1329/1913 yılında Murad Molla Kütüphanesi'ne altıncı hâfız-ı kütüb olarak tâyin edilmiştir. 1 Mart 1937'de birinci hâfız-ı kütüb olmuş ve 27 Kasım 1937'de buradan ayrılmıştır. 28 Kasım 1937'de Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğüne

³² 41°02'34.6"N 28°56'15.0"E

nakledilmiş on yıl görev yaptıktan sonra 1947 yılında emekliye sevk edilmiştir (Yönlüer, 2010, s. 12; Kalaycı, 2020, ss. 506-507). 1960 yılında vefat ederek Kasımpaşa Feriköy Mezarlığı'na defnedilmiştir.

11. Mehmed Râşid Efendi Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Hacı Vahdî Sâlih Efendi (1245/1829)

Asıl adı Mehmed Sâlih olup “Vâhdizâde” olarak tanınmıştır. Medresede Telhis ve Mutavvel adlı eserleri okutmuş ve çeşitli eserler yazmıştır. Kabrinin Kayseri’de Zeynel Abidin Türbesi karşısında olduğu ve seferberlik sırasında kabristanın kaldırıldığı bilgisi nakledilmektedir (Başkâtib-zâde Râgıb Bey, 2020, s. 119). Ancak Yusuf Akyurt, Hacı Salih’in kabrinin Melikgazi Türbesi içinde olduğunu kaydetmiştir (Işık, 2013, s. 979). Mehmed Râşid Efendi Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerindendir (Nazîf, 1991, s. 54; Başkâtib-zâde Râgıb Bey, 2020, ss. 118-119).

12. Eyüp Hüsrev Paşa Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Çavuşbaşızâde Hoca Ali Yekta Efendi

Revnakoğlu arşivine göre Çavuşbaşızâde Hoca Ali Yekta Efendi Eyüp Hüsrev Paşa Kütüphanesi’nde baş hâfız-ı kütüb olarak görev yapmaktadır. Eyüp Kırkerdivenler’de aile kabristanına defnedilmiştir. Mezar taşı kitabesi “Hüve’l-Bâkî – Allah diyen kalp aldanmaz, iki cihanda mahrum kalmaz. Meşâyih-i kiramdan huzur hocası es-Seyyid el-Hâc Ali Yekta Efendi’nin ruhuna fâtiha, H. 1325” olarak verilmiştir (Koç, 2021, s. 1416).

13. Mehmed Râşid Efendi Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü Gözübüyükzâde İbrahim Efendi (18 Şevval 1253/15 Ocak 1838)

1160/1747 senesi başlarında Kayseri’de doğmuştur. Babası, Mu’îd Efendi-zâde Mehmed Efendidir. Kayseri’de 1785 yılında Gözübüyükzâde Medresesini kurarak burada Arap dili, mantık, kelâm, felsefe, tefsir ve hadis dersleri vermeye başladı. Elli yılı aşkın bir süre bu medresede baş müderris olarak görev yapmış ve çok sayıda eserle birlikte beş yüzden fazla öğrenci yetiştirdiği aktarılmaktadır. 18 Şevval 1253 senesinde vefat ederek Hacı Kılıç Câmii Şerîf’i Caddesi’nde bulunan mezarlığa defnedilmiştir (Nazîf, 1991, s. 57-58; Vural, 2010, ss. 395-396; Gözübüyük, 1996, ss. 160-161; Işık, 2019, ss. 9-11).

Mehmed Râşid Efendi kütüphanesine üç hâfız-ı kütüb görevlendirileceğini bildirmiştir (Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 410, ss. 76a-79a, 84a-90a). Ahmed Nazîf, Mehmed Râşid Efendi Kütüphanesi hâfız-ı kütüblerin isimlerini vermektedir. Sırasıyla; Hacı Vahdî Sâlih Efendi, Gözübüyük-zâde İbrâhîm Efendi ve Bağçeci-zâde Mehmed Efendi’dir (Nazîf, 1991, s. 54; Başkâtib-zâde Râgıb Bey, 2020, s. 118). 1250/1834 tarihli Temettuat Defteri’nde “Dersiâm, Hâfız-ı Kütüb-i Evvel, Gözübüyükzade” olarak kaydı bulunmakta ve üzerinde ev, bağ ve cehrilik kaydı bulunmaktadır (Demir, 1999, s. 69). Mezar taşında Fehmi mahlaslı bir şairin ölümüne tarih düşürdüğü bir manzume ve ayrıca ayak taşı vardır (Şahan, 2009, s. 46).

Mezar taşı kitabesi;	Ayak taşı kitabesi;
Kurretü'l aynı cihnın hem zemânın seyyidi	Kutbu'l Ulemâi'l Muhakkikîn
Nûş edip câm-ı ecelden daldı bahr-ı rahmete	ve Umdetu'l Fudalâi'l Müdekkikîn
Kabr-i yâri eylenir Ravza-i Huld-i berîn	el Müştahir beyne'l Enami ve's Selatîn
Hûrilerle dâim olsun iş-ü zevk-i ibrete	Gözübüyükzade

Tuttu mâtem hep vilâyetler ona feryâd edüp	İkra' li Rûhihi'l Fâtîha maal îâdeti
Nice tullap bağırını yandırdı nâr-ı firkate	(Işık, 2019, s. 10; Şahan, 2009, s. 46)
Gel duâ kıl kabrine şimden geru ihlâs ile	
Hem şefâat ilticâ kıl gitti erdi devlete	
Mevtine târîh di Fehmî âh ile cevher gibi	
Es-senâ li'llah düştü İbrâhim Efendi Cennete	
(Vural, 2010, s. 396; Işık, 2019, s. 10)	

SONUÇ

Osmanlı mezar taşları, yalnızca birer mezar taşı olmanın ötesinde dönemin kültürel, sanatsal ve toplumsal yapısını yansıtan önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu çalışmada, özellikle Osmanlı Türkçesi ve Arapça yazılmış hâfız-ı kütüb mezar taşlarına odaklanılmış, bu mezar taşlarını korumak ve derlemek gerekliliği vurgulanmıştır. Tespit edilen ve incelenen mezar taşları, günümüzde çeşitli yıpranma/bozulma şekilleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu yıpranma/bozulmalar arasında mezar taşlarının bilinçli olarak yok edilmesi, yanlış restore edilmesi, taşınması ve bu süreçlerde yeterli bilgilendirme yapılmaması gibi problemler ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, mezar taşlarının korunması ve kayıt altına alınması için önerilen bilinçli bakım ve kültürel miras envanter hazırlıklarının önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Mezar taşlarının literatürde ismi bilinmeyen hâfız-ı kütüblerin tespit edilmesine yardımcı olduğu gibi, ismi bilinen hâfız-ı kütüblerin tescillenmesine de katkı sağladığı görülmüştür. Mezar taşı metinlerinden hareketle, vâkıflar tarafından vakfiyelerde belirtilen görevlerin (ek görevler veya farklı sorumluluklar) veya şartların (duacı, dede olması) yerine getirildiği ve/veya getirilmediği (başka görevle uğraşmaması gibi) de farklı örneklerle anlaşılmaktadır. Kütüphaneci kavramının (hâfız-ı kütüb, hâfız-ı darü'l-kütüb, muhâfız-ı kütüb) tarihi dönem içerisindeki kullanımını da mezar taşı metinlerinde görmek mümkündür. Örfî destarlı başlıkların fazla olması, hâfız-ı kütüblerin ulemâ sınıfına mensup kimseler olduğunu bir kez daha göstermektedir.

İncelenen hâfız-ı kütüb mezar taşları, farklı coğrafi bölgelerdeki kütüphanelerde görev yapmış olan kişilerin kimliklerini ve görevlerini belgelemektedir. Özellikle İstanbul'un hâfız-ı kütübler için önemli bir merkez olduğu ve burada birçok kütüphanenin faaliyet gösterdiği bir kez daha anlaşılmaktadır. Mezar taşları genellikle belirli bir sosyal sınıfı veya başlıklarıyla meslek gruplarını temsil etmektedir.

Bu nedenle otuz dört hâfız-ı kütüb mezar taşından elde edilen sınırlı veriler, kapsayıcı analizler için detaylı ve yeterli bilgileri sağlamamaktadır. Ancak, mezar taşlarının kütüphane ve kütüphanecilik tarihine ilişkin yeni bir yardımcı kaynak olabileceği söylemek için yeteri kadar bilgi sunmaktadır. Mezar taşlarından elde edilen bilgiler, hâfız-ı kütüblerle ilgili diğer birincil ve ikincil kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırmalı şekilde değerlendirildiğinde, ayrıntılı bilgilere ulaşmayı ve farklı şekilde yorumlamayı mümkün kılmaktadır. Bu bilgiler, kimi zaman bilinenleri teyit eder nitelikte olabileceği gibi, kimi zaman da hâfız-ı kütübler hakkında yeni bilgileri ortaya koyabilecek öneme sahiptir.

TEŞEKKÜR

Araştırma sürecimde farklı sorularıyla destek olan ve tespit edilen sonuçları farklı şekillerde yorumlayabilmem için yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. R. Tüba Karatepe'ye derin şükranlarımı sunarım. Kaynakçanın kontrolü ve biçimi noktasında değerli yorumları için Hacı Bayram Cihan ve Kubilay Yucal'a teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- Acar, M. Ş. (2004). *Ünlü Hattatların Mezarları: Gelimli Gidimli Dünya*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası.
- Aksoyak, İ. H. (2016). Antepli Aynî'nin Farsça Divanı. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, Prof. Dr. Mine Mengi Özel Sayısı*, 5(2), 343-444.
- Amicis, E. ve Akyavaş, B. (Çev.). (1993). *İstanbul (1874)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arslan, M. (2014). AYNÎ, Antepli. 6 Mayıs 2020 tarihinde <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ayni-antepli> adresinden erişildi.
- Ayanoğlu, F. İ. (2022). *Tarihî Mezar Taşları: İstanbul-1*. S. A. Kahraman (Yay. Haz.), İstanbul: İBB Kültür Varlıkları Dairesi Başkanlığı.
- Bacque-Grammont, J.-L., Laqueur, H.-P. ve Vatin, N. (1990). *Stelae Turcicae II*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.
- Bayrakal, S. (2011). Ölümsüzlüğe Uzanan Taşlar: Hacı Bektaş Veli Külliyesi Haziresi'ndeki Mezar Taşları, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 59, 15-70.
- Behcetî İsmail Hakkı (1976). *el-Üsküdarî, Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar: Ünlülerin Mezarları*, Bedi N. Şehsuvaroğlu (Yay. Haz.). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Berk, S. (2006a). *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Berk, S. (2006b). *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar: Envanter*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Berk, S. (2016a). *Zamanı Aşan Taşlar Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları 1. Cilt*, (2. Baskı). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Berk, S. (2016). *Zamanı Aşan Taşlar Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları 2. Cilt*, (2. Baskı). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Beydilli, K. (1995). *Türk Bilim ve Matbaa Tarihinde Mühendishâne: Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Bilgili, M. (2016). *Osmanlı Hâfız-ı Kütübleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Bizbirlik, A. ve Okumuş, N. (2017). *Manisa'da Tarihi Mekânlar Mezar Taşları ve Kitabeler*. Manisa: Manisa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Buluş, A. (2019). *15-18. Yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Cunbur, M. (1964). I. Abdülhamid'in Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 22, 17-69.
- Çal, H. (2000). İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezartaşlarında Başlıklar. *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler (28-30 Mayıs 1999)* içinde (ss. 214-225). İstanbul: Eyüp Belediyesi.
- Çavdar Karatepe, T. (1995). Esad Efendi Kütüphanesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 11, s. 347). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çavdar, R. T. (1995). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*. Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çavdar, T. (2007). Ali Emîrî Efendi ve Kütüphanesi. E. Işın (Ed.), *Millet Yazma Eserler Kütüphanesi'nden Bir Seçme Ali Emiri Efendi ve Dünyası: Fermanlar, Beratlar, Hatlar, Kitaplar* içinde (ss. 35-43). İstanbul: Pera Müzesi.
- Çavuş, F. (2019). *Osmanlı Mezar Taşlarının Sırları (2. Basım)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Çiçek, Y. (1997). Harîrîzâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 16, ss. 192-193). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çiçek, Y. (2006). Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin Efendi ve "Tibyanu Vesaili'l-Hakaik Fi Beyani Seasili't-Tarak. *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu: X Tebliğler* içinde (ss. 300-323). İstanbul: Eyüp Belediyesi.
- Çiçek, Y. (2016). Tibyânü Vesail'de Geçen Trabzon'lu Mutasavvıflar. Ş. Saylan ve B. Saylan (Ed.), I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu* içinde (s. 569-584). Değişim Yayınları.
- Çoktan, E. (1996). *Karacaahmed 9. Ada Mezar Taşı Kitabeleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dağlıoğlu, H. T. (1935). İstanbul Mezarları II, *Yeni Türk Mecmuası*, 29, 1839-1851.
- Dağlıoğlu, H. T. (1962). San'at Bakımından Mezarlar ve Mezar Taşları ve Karaca Ahmed Mezarlığı. *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (19-24 Ekim 1959): Kongreye Sunulan Tebliğler* (ss. 120-139). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Delibaş, B. (2019). *19-20. Yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Demir, İ. (Haz.). (1999). *Kayseri Temettuât Defteri (H. 1250 / M. 1834 Tarihli)*. Kayseri: Kayseri Ticaret Odası Yayınları
- Dere, Ö. F. (2011). Eyüpsultan'da Taşa İşlenen Medeniyet (*The Civilization Engraved on The Stones in Eyüpsultan*). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları.
- Derman, U. (1975). Mezar Kitâbelerinde Yazı San'atımız. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, 49(328), 36-47.
- Derman, U. (2003). Mehmed Şevki Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 28, ss. 532-533). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Eren, S. (2020). Trabzon Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki 19. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 345-363.

- Ergun, S. N. ve Uğur, M. F. (2002). *Konya Vilayeti Halkiyat ve Harsiyatı*. (2. Basım). H. Ayan (Sadeleştiren). Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü.
- Erünsal, İ. E. (1991). Amcazâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 3, ss. 10-11). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Erünsal, İ. E. (1993). Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 8, s. 449). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Erünsal, İ. E. (1997). Hâfız-ı kütüb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 15, ss. 94-98). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Erünsal, İ. E. (2015). Fatih Sultan Mehmed'in İlgi Duyduğu Kitaplar ve Kütüphanesi. C. Yılmaz, (Ed.), *Düşten Fethe İstanbul* içinde (ss. 203-212). İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Erünsal, İ. E. (2020). *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (3. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Genç, M. (2022). İstanbul Karacaahmet Mezarlığı'nda Yer Alan Sanatkâr Mezar Taşları Hakkında Bir Değerlendirme, *Anasay*, 22, 151-175. <https://doi.org/10.33404/anasay.1171234>
- Gökyay, O. Ş. ve Özen, Ş. (2005). Molla Lutfi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 30, ss. 255-258). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gölpınarlı, A. (2011). *Melâmîlik ve Melâmîler*, (4. Baskı). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Gözübüyük, İ. N. (1996). Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 14, ss. 160-161). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gülersoy, Ç. (1975). İstanbul Tarihinin Mezar Taşları, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 49(328), 2-6.
- Gümüş, İ. (2022). *Cihanzâde Ailesi Vakıfları*. *ERDEM*, 82, 46-78. DOI: 10.32704/erdem.2022.82.046
- Güvelioğlu, İ. G. (2008). *Osmanlı Mezar Taşları ve Zeynep Sultan Haziresi*. İstanbul: Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları.
- Güzel, E. (2019). *Taşlarda Saklı Medeniyet Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Haskan, M. N. (2001). *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar Cilt 1*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Işık, M. (2013). Hacı Vahdi Salih Efendi. *Kayseri Ansiklopedisi, Cilt 3*. İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Işık, M. (2019). Gözübüyükzade İbrahim Efendi. *Şehir Kültür Sanat*, 31, 9-11.
- İbrahimgil, M. Z. ve İbrahimgil, A. (2019). *Rodos Adası'nda Osmanlı Mirası (Mimari Eserler, Kitabeler, Mezar Taşları)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu.
- iDAI.objects Arachne (2009, 2 Nisan). 15 Mayıs 2024 tarihinde <https://arachne.dainst.org/entity/364969> adresinden erişildi.
- İnal, İ. M. K. (1970). *Son Hattatlar*, (İkinci Basılış). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Etüd ve Projeler Daire Başkanlığı Tarihi Çevre Koruma Müdürlüğü (2011). *Beyoğlu Hamuşan Hazire Alanı Rölöve, Restorasyon ve Çevre Düzenleme Projesi*, AGS Mimarlık Restorasyon.
- İşli, E. N. (1991). *İstanbul'da Gömülü Şairlerin Mezar Kitabeleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İşli, H. N. (2011). Osmanlı Mezarlıklarında Bulunan İkili ve Üçlü Mezartaşları. E. Balta, Y. Dedes, E. N. İşli, M. S. Koz (Haz.), *Yücel Dağlı Anısına* içinde (ss. 268-283). İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- İşli, H. N. ve Kökrek, M. (2017). *Yeniçeriler Remizleri ve Mezar Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Kalaycı, M. (2020). Süleymaniye’de Bir Hâfız-ı Kütüb: Mehmet Hazmi Tura (öl. 1960) ve Yazma Eserlere Düştüğü Tetkik Notları. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 10(2), 501-552.
- Karaçağ, D. (1994). *Bursa’daki 14-15. Yüzyıl Mezartaşları*. Ankara: Eryılmaz Ofset.
- Karakaş, M. (1996). *Şanlıurfa Mezar Taşları*. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları.
- Karataş, A. İ. (2013). Bursa’da Kitaplar ve Kütüphaneler. A. İ. Karataş (Ed.), *Bursa Kütüphaneleri*, içinde (ss. 51-91). Bursa: Bursa Kütüphaneleri.
- Kardaş, S. (2022). Nedim’in Anlam Dünyası: Nedim Dîvânı’nda Edebî Türler, Edebî Tarzlar ve Anlatım Teknikleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(3), 257-285. <https://doi.org/10.34083/akaded.1151204>
- Kazan, Ş. ve Göçmen, M. (2007). Burdur Müzesi ile Merkez Cami Hazirelerindeki Ata Yedigârı Eserlerimiz: Osmanlı Mezar Taşları. G. Yıldız, M. Z. Yıldırım ve Ş. Kazan (Ed.), *I. Burdur Sempozyumu: Bildiriler*, içinde (s. 123-146). Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi.
- Kazancıgil, R., Karakaya, H., Köylüoğlu, N., ve diğerleri. (2012). *Edirne Müzesi Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarından Örnekler*. Edirne: Edirne Müzesi.
- Kılıç, A., Göllü, Ş. ve Süyrüğe (İnce), N. (Haz.). (2020). *Başkâtib-zâde Râgıb Bey Muhtasar Mecmû’ası Cilt I (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Koç, M. (2021). *Revnaoğlu’nun İstanbul’u: İstanbul’un İç Tarihi: Fatih, Cilt 2*. İstanbul: Fatih Belediyesi Kültür Yayınları.
- Koyunlu, M. A. (1975). Hukuk ve İdare Sistemimizde Eski Mezar Taşları, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 49(328), 27.
- Kökrek, M. (2019). *Börk Bir Başlığın Tarihî Serüveni ve Edirne’deki Börkklü Mezar Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kutlu, H. (Yay. Haz.). (2005). *Hekimoğlu Ali Paşa Câmii Hazîresi’ndeki Tarihî Mezar Taşları*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Küçük, S. (2004). Geçmişten Günümüze Üsküdar Mevlevîhânesi. Z. Kurşun, A. E. Bilgili, K. Kahraman ve C. Güngör (Ed.), *Üsküdar Sempozyumu I: Bildiriler, Cilt 1*, içinde (ss. 165-179). İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Küçükkaya, B. (2019). *Galata Mevlevihanesi Mezartaşları (Katalog-Değerlendirme)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, T.C. Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.
- Laqueur, H.-P. (1997). *Hüve’l-Baki İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Macit, M. (2006). Nedim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 32, ss. 510-513). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mehmed Süreyyâ (1999a). *Sicill-i Osmanî Cilt 1*, N. Akbayar (Yay. Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Süreyyâ (1999b). *Sicill-i Osmanî Cilt 2*, N. Akbayar (Yay. Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Süreyyâ (1999c). *Sicill-i Osmanî Cilt 4*, N. Akbayar (Yay. Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mehmed Tâhir (1975). *Osmanlı Müellifleri, Cilt 3*, İ. Özen (Haz.). İstanbul: Meral Yayınevi.
- Mehmed Tâhir [t.y.]. *Osmanlı Müellifleri, Cilt 1*. A. F. Yavuz ve İ. Özen (Yay. Haz.). İstanbul: Meral Yayınevi.
- Mermutlu, B. ve Özalan, H. B. (2011). *Tarihi Bursa Mezar Taşları – I: Bursa Hazireleri*. Bursa: Bursa Kültür AŞ.

- Mermutlu, B. ve Özalan, H. B. (2012). *Tarihi Bursa Mezar Taşları – II: Emirsultan Mezarlığı*. Bursa: Bursa Kültür AŞ.
- Nazîf, A. (1991). *Kayseri Meşhurları (Kayseriyye Meşâhiri)*. M. Diriöz ve H. A. Diriöz (Sad. ve Haz.) Kayseri: Yak-Taş A.Ş.
- Nüzhet, S. (1932). *İstanbul Meşahirine Ait Mezar Kitabeleri*. Remzi Kitaphanesi.
- Öcalan, H. B. ve Mermutlu, B. (2016a). *Tarihî Bursa Mezar Taşları – III: Pınarbaşı Mezarlığı Cilt 1*. Bursa: Bursa Kültür AŞ.
- Öcalan, H. B. ve Mermutlu, B. (2016b). *Tarihî Bursa Mezar Taşları – III: Pınarbaşı Mezarlığı Cilt 2*. Bursa: Bursa Kültür AŞ.
- Özcan, A. R. (2007). *Türk Kültür ve Medeniyet Tarihinde Fatih Külliyesi – II: Hazire (The Fatih Complex – II in the History of Turkish Culture and Civilization: The Cemetery)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları.
- Özcan, A. R. (2012). *İstanbul'un 100 Mezar Taşı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Özdemir, Y. (2018). *Galata Mevlevihânesi Müzesi*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Özel-İmanov, B. ve Uğur, Y. (Ed.). (2011a). *Vefa'nın Cennet Bahçeleri – I: Şeyh Vefa Haziresi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Özel-İmanov, B. ve Uğur, Y. (Ed.). (2011b). *Vefa'nın Cennet Bahçeleri – II: Molla Gürani Camii Yanındaki Hazire, Ekmekçizade Ahmed Paşa Haziresi, Cenderecizade Muhyiddin Çelebi Haziresi, Arpa Emîni Mustafa Efendi Haziresi, Hızır Bey Haziresi, Rehabula Kadın Haziresi, Sarı Beyezid Haziresi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Öztürk, S. (2009). Bir Yazma Eser Kütüphanesi: Sultan I. Mahmud'un Ayasofya Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfı. İ. Gümüş (Yay. Haz.), *I. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu* içinde (ss. 155-168). İstanbul: TÜRÇEK.
- Sarıkavak, K. (2013). Yanyalı Esad Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, içinde (cilt 43, ss. 322-323). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Serin, M. (2009). Suud Yavsi Ebüssuudoğlu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 37, 579-580). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Sevim, N. (2007). *Medeniyetimizin Sessiz Tanıkları: Eyüp Sultan'da Osmanlı Mezar Taşları ve Mezar Kültürümüz*. İstanbul: Abide Yayınları.
- Sürün, M. (2006). *İstanbul Şeyh Vefâ Camii Haziresi (Mezar Taşları Tipolojisi Üzerine Bir Deneme)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Şahan, H. (2009). *Gözübüyükzade İbrahim Efendi'nin Mantık Görüşleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, T.C. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Şahin, B. (2002). Geçmişten Günümüze Burdur Kütüphaneleri, *Burdur Araştırmaları*, 2(3), 51-55.
- Şahin, B. (2007). Katalogta Yer Almayan ve Ortaya Yeni Çıkan Burdur Şer'iyye Sicili. G. Yıldız, M. Z. Yıldırım, Ş. Kazan (Ed.), *I. Burdur Sempozyumu: Bildiriler*, içinde (s. 50-54). Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi.
- Tak, E. (2020). Hâfız-ı Kütübden Kütüphaneciye: Osmanlıdan Günümüze Bir Mesleğin Gelişimi. *Bilgi ve Belge Araştırmaları*, (13), 81-102. DOI: 10.26650/bba.2020.13.04
- Taşkın, O. (2017). *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*. Yayınlanmamış doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Tepekaya, M., Bizbirlik, A. ve Okumuş, N. (2016). *Manisa'da Osmanlı Dönemi Hazireleri*. Manisa: Manisa Büyükşehir Belediyesi.
- Torun, A. S. (2010). Şeyh Muhammed Murad-ı Buhârî Tekkesi Haziresi Üzerine Bir Değerlendirme. *Vakıflar Dergisi*, 34, 125-161.
- Torun, A. S. (2012). “Eyüp'ün Güze Bir Köşesi Şeyh Murad-ı Buhârî Tekkesi”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu: Şehir ve Kutsallık XI Tebliğler* içinde (ss. 64-77). İstanbul: Eyüp Belediyesi.
- Ünver, İ. (1991). AYNÎ, Ayıntablı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (cilt 4, ss. 270-271). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ünver, S. (1943). Fatih'in Hususî Kütüphanesi İlk Hafızı Kütübü Molla Lütü'nün Vefatında Söylenen Tarihler Üzerine. *Tarihten Sesler*, 8-9, 11-13.
- Vural, M. (2010). Gözübüzkâde İbrâhim Efendi. *Kayseri Ansiklopedisi* içinde (cilt 2, 395-396). İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yanık, N. H. (2019). Sessiz Dünyanın Kimlik Sahipleri: Mezar Taşları. *Doğu Esintileri*, 11, 199-230.
- Yardım, A. (2002). *Alanya Kitabeleri: (Tebî, Tescil, Tasnîf ve değerlendirme)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Yediyıldız, M. A. (2013). Cami Kütüphaneleri: Ulucami Kütüphanesi. A. İ. Karataş (Ed.), *Bursa Kütüphaneleri*, içinde (ss. 92-115). Bursa: Bursa Kütüphaneleri.
- Yiğit, İ. ve Ünlüsoy, Ü. (2014). *Hıdırlık - Ulumezarlık Osmanlı Dönemi Çorum Mezar Taşları*. Çorum: Çorum Belediyesi Yayınları.
- Yönlüer, F. S. (2010). *Mehmet Hazmi Tura*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yurdakul, İ. Arıkan, R. ve Demiryürek, H. (2019). *Şehrin Hafızası Bilecik Mezar Taşları ve Kitabeleri*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Yücedağ, İ. (2017). *Osmanlı Epigrafisi Kitabeler ve Mezar Taşları*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Yüksel, M. (2000). *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri Cilt 2*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Arşiv Belgeleri**
- Derviş Mehmed Paşa Vakfıyesi, İstanbul Mahkemesi, 122, s. 37a-38a.
- İsmail Fazıl Ayanoğlu Arşivi. Milli Kütüphane Dijital Arşiv Koleksiyonu (Saray Erkanı ile Memur Mezar Taşları-06 Mil Yz Müs 116-2-3). 7 Ağustos 2021 tarihinde <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/405360> adresinden erişilmiştir.
- Mehmed Râşid Efendi Vakfıyesi, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 410, s. 76a-79a, 84a-90a.